

Валентина Бездрабко

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Статтю присвячено вивченню багатоаспектних історичних передумов формування документознавства в Російській імперії XIX ст. Із посиланням на проблемно-тематичну історіографію та історичні джерела проаналізовано зміст соціально-економічних, політичних, культурних реформувальних того часу та їхнє значення для розвитку науки про документ.

Ключові слова: історіографія, документознавство, документ, наукові дослідження

Статья посвящена изучению многоаспектных исторических предпосылок формирования документоведения в Российской империи XIX в. Ссылаясь на проблемно-тематическую историографию и исторические источники, проанализировано содержание социально-экономических, политических, культурных реформ того времени и их значение для развития науки о документе.

Ключевые слова: историография, документоведение, документ, научные исследования.

The article deals with different historical prerequisites of development of document science in Russian Empire in 19th century. There is analyzed the matter of social and economic, political and cultural reforms under the thematic historiography and historical sources, and their impact on development of science on document.

Key words: historiography, document science, document, scientific researches.

Останнім часом у поле зору документознавців дедалі частіше стали потрапляти студії історичної тематики (В. В. Бездрабко, С. Г. Кулешов, Г. М. Швецова-Водка, О. М. Загорецька та ін.). Відзначимо позитивні зрушення у виявленні джерельної бази проблеми у відповідних археографічних практиках та історіографічних дискурсах. Проте, зважаючи на важливість розгляду історико-генетичних студій для розуміння змісту класичного документознавства, вважаємо за необхідне вкотре актуалізувати тему становлення науки, що допоможе захистити та зберегти її дисциплінарну самість. Відтак метою розвідки є з'ясування витоків документознавства в Російській імперії XIX ст.

Для розуміння обставин формування у ній галузей знань про документ неабияке значення має пізнання соціально-економічного, суспільно-політичного контексту побутування науки. Зрушення в економіці, зокрема зміцнення позицій машинного виробництва у промисловому сегменті, успішні спроби раціоналізації сільського господарства, поглиблення спеціалізації торгівлі, механізація транспорту, масові міграційні процеси, у т. ч. й урбанізація, значне збільшення населення тощо спричинили серйозні соціальні зміни. Цілком закономірно, що в таких умовах зростала функційність держави. Через нові завдання, які поставали перед нею, ускладнювалися управлінські механізми й процеси, розширювався бюрократичний апарат, що сприяло забезпеченню повсякденної діяльності

влади¹. «Розкріпачувальні» (за В. О. Ключевським) зусилля Росії 1860–1870-х рр. супроводжувалися численними нововведеннями у сфері управління, що базувалися на вітчизняній практиці та адаптуванні зарубіжного досвіду, а становлення індустріального суспільства призвело до усвідомлення необхідності чіткої регламентації соціальних відносин.

Уже з'явилося багато наукових праць, присвячених історії держави, державній службі, бюрократичному апарату Російської імперії різних періодів її існування. Найпомітніших успіхів у цьому досягли російська історична наука, а також західноєвропейська й американська русистика. Ретельно досліджуються нормативно-правова джерельна база державного, муніципального управління², самоврядування. Ще з XVIII ст. ця тема викликала підвищений інтерес і зрештою сприяла становленню в XIX – на початку XX ст. історії державних установ, історіографія якої відзначена знайомими іменами представників державної школи – О. Д. Градовський (1841–1889), В. О. Ключевський (1841–1911), П. М. Мілоков (1859–1943), С. М. Соловійов (1820–1879), Б. М. Чичерін (1828–1904) та правової науки – М. П. Загоскін (1851–1912), В. В. Івановський (1854–1926), М. М. Коркунов (1853–1904), В. М. Латкін (1858–1927), В. І. Сергєєвич (1832–1911)³. У радянській історіографії превалював критичний підхід, здебільшого з негативним відтінком, до досягнень у галузі

© Валентина Бездрабко, 2011

державного управління в Російській імперії. Очевидним є тяжіння праць дослідників до західноєвропейської історико-правової думки, орієнтованої на розкриття зовнішніх формальних характеристик державних установ різних гілок влади й адміністративного підпорядкування, специфіки внутрішньої організації, виявлення «природної» доцільності їхнього існування. Діловодство, як невід'ємна частина складного управлінського процесу, хоча й займає маргінальне становище у таких студіях, утім часто наявна як характерний аспект досліджуваного об'єкта.

Реформи системи управління першої половини XIX ст. пов'язані з ім'ям М. М. Сперанського (1772–1839), державна діяльність якого завжди привертала увагу дослідників⁴. Його політико-правові погляди склалися під впливом західноєвропейської науки XVIII–XIX ст. Теорія реформатора про державу і право, як відзначив С. В. Осипенко, увібрала досягнення передової політико-правової, історичної думки, які зазнали глибокого осмислення, конституювання цілісного вчення й трансформації відповідно до російського досвіду⁵. М. М. Сперанський був одним з ініціаторів та авторів ряду програм реформування органів управління, що встановлювали на рівні форми подібність їх структур, посадові інструкції для службовців різних рангів, заснування Державної ради (1810), обґрунтування місця, ролі впроваджуваних із 1802 р. міністерств, перегляду функцій вищих адміністративних закладів (зокрема, Сенату і департаментів), указу про обов'язковий освітній ценз для державної служби (1809), кодифікації законів (1828–1830) тощо. Загалом ці реформи були спрямовані на: 1) створення «конституційного фасаду» Російської імперії; 2) підвищення ефективності управління на державному й регіональному (місцевому) рівнях; 3) чіткий розподіл повноважень між законодавчою, виконавчою й судовою владами, зміцнення правової субординації; 4) посилення централізму в практиці державного управління; 5) встановлення верховенства адміністративної управлінської вертикалі на чолі з монархом.

Заходи М. М. Сперанського та інших реформаторів державної служби – П. О. Валуєва (1815–1890), М. С. Воронцова (1782–1856), О. О. В'яземського (1727–1793), І. В. Васильчикова (1776–1847), Д. О. Гур'єва (1751–1825), Б. Б. Кампенгаузена (1772–1823), Є. Ф. Канкріна (1774–1845), В. П. Кочубея (1768–1834), М. О. Мілютіна (1818–1872), М. І. Паніна (1718–1783) – зміцни-

ли адміністративний апарат, який завдяки цьому міг вирішувати посталі перед державою завдання. У праці М. К. Нелідова «Юридичні й політичні підстави державної служби» (1874) остання визначалася як сукупність взаємин, що виникають між державою та її службовцями, які підпорядковують цьому все своє життя⁶. Оцінюючи тодішні тенденції в окресленні змісту поняття, упорядники «Енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона» (1890–1907) тлумачили його як «ставлення до держави осіб, яким увірялося виконувати державні посади»⁷. Не продовжуючи цитатний ряд, укажемо на спільний акцент, властивий для означення державної служби в XIX ст. – підлеглість інтересам держави дій посадовців згідно з розпорядженнями вищої влади чи від її імені⁸. Посилаючись на досвід західноєвропейських колег і потреби життя держави та суспільства, російські державознавці активно займалися розробленням функцій державної служби як сукупності регламентованих стосунків між державою й громадянином. У перелік основних функцій державної служби включалися такі вимоги: 1) встановлення міцного зв'язку між державою і суспільством на ґрунті законодавства; 2) забезпечення практичної реалізації державної політики; 3) розв'язання кадрового питання, а саме добір, підготовка кадрів, нормативне регулювання прав і обов'язків посадових осіб⁹.

Забезпечення відповідними кадрами державної служби – неодмінна запорука успішного управління. Ускладнення його механізму в умовах становлення новітніх виробничих стосунків викликало кількісне зростання чиновництва. За даними російського історика-джерелознавця П. А. Зайончковського, упродовж XIX ст. чисельність державних службовців збільшилася семиразово¹⁰. Розростання чиновницького корпусу загострило питання розроблення механізму контролю за виконанням службовцями своїх обов'язків. Склад цивільних службовців російського державного апарату був багатошаровим. Від часів Петра I чиновництво поповнювалося окрім представників привілейованих верств, особами нижчих станів. Якщо вища бюрократія імперії Романових формувалася переважно з дворян (посадові особи 1–5 класів), то службовці 6–8 класів, котрі обіймали важливі посади, згідно із статистичними даними, лише на три чверті належали до дворянства¹¹. Табельне чиновництво канцелярських підвідділів, у т. ч. секретарі контор, губернських і провінційних канцелярій, архіваріуси, протоколісти, бухгалте-

ри, перекладачі й інші цивільні службовці вже на понад дві третини склалися з осіб недворянського походження¹². Зарахування на службу, окрім станових, національних і віросповідних обмежень, передбачало встановлення професійного рівня і загальної підготовки до виконання службових обов'язків, послужного списку особи, яка, до того ж, повинна мати належну освіту. До елементів кар'єрної стратегії слід включити розроблення законодавчих основ, що врегулювали механізм реалізації кар'єри службовців, котрі володіли високим рівнем професійності, стимулюючи безперервне нарощування знань і вмій в обраній галузі державного управління. Випадки, коли державні службовці успішно робили наукову кар'єру, були непоодинокими.

Як відзначав А. В. Слпатьєвський, послуговуючись при цьому проблемною історіографією¹³, для вирішення складних завдань керування різними сферами людського життя існувала об'єктивна потреба в освіченості тих, хто вступав на державну службу¹⁴. При цьому підкреслювалось особливе значення вислуги службовців і роль секретарських посад як з'єднувальної ланки між канцелярськими й чиновницькими групами цивільної адміністрації, тобто посад, які «потребували більше спеціальних знань у галузі управління, що набувалися тривалою практичною діяльністю в канцеляріях»¹⁵.

Природно виглядає наявність високого рівня освіти службовців, котрі виконували обов'язки архіваріусів і діловодів. Цілком звичайним явищем було, наприклад, авторство чиновників у більшості посібників із канцелярської справи та діловодства. Добра обізнаність із специфікою роботи структурних одиниць адміністративно-бюрократичної управлінської системи, знання нормативно-правової бази їхнього функціонування й діловодних традицій стали запорукою створення високоякісного науково-методичного продукту.

Незважаючи на особливі заходи, спрямовані на вдосконалення державної служби, фахівці констатували випадки недостатнього освітнього цензу чиновництва дореформеної Російської імперії, а також високий рівень їхньої корумпованості, адже вони «жили здебільшого протизаконними поборами з прохачів і сильні були тільки залаштунковим впливом (можливістю хибно провадити обставини справи, спотворити чи приховати закон)»¹⁶.

Кадри для державної служби вищого рангу зазвичай готували історико-філологічний і юридичний факультети університетів, а також

спеціальні навчальні центри, наприклад, Пажеський корпус (1802), Демидівське училище вищих наук (1803), Царськосельський ліцей (1810), Імператорське вище училище правознавства (1835) та ін. Уже в «Попередніх правилах народної освіти» (1803) вказувалося, що в «університетах викладаються науки [...] потрібні для всіх занять і різних видів державної служби», а «Університетський статут» (1804) офіційно узаконював положення про те, що в університетах «готується юнацтво для вступу в різні звання державної служби»¹⁷. Утім, як свідчать сучасні дослідження, студенти із збіднелих верств населення також часто присвячували себе «письмоводству»¹⁸. Очевидним наслідком цієї ситуації стало виникнення у другій половині XIX ст. спеціальних навчальних закладів середньої ланки, які спеціалізувалися на підготовці діловодів¹⁹.

Сформульовані «Генеральним регламентом» (1720) обов'язки службовців адміністративних установ – належне оформлення документів, надання об'єктивної інформації, суворе дотримання правил діловодства – не втратили актуальності й у XIX ст. Відтак позачасово-нагальним залишалось приведення практичної сфери роботи з документами у відповідність до вимог і новітніх форм контролю за організацією документообігу, механізму його впливу на виконання ухвалених управлінських рішень, оскільки «порядок діловодства був таким, що відомчий нагляд, нагляд керівництва виявився недостатнім для захисту інтересів самої адміністрації»²⁰.

Суттєвим проявом бюрократизації державного управління було стрімке нормативно-правове врегулювання діяльності вищих, центральних і місцевих адміністративних структур та їхнього персоналу. Багатоланковий управлінський механізм вимагав від персоналу неабияких зусиль для забезпечення реалізації указів і розпоряджень, зразкового діловодства. Як зазначив російський дослідник В. П. Мельников, центральні установи надсилали у відомчі, місцеві канцелярії сотні тисяч документів, процедура проходження яких була складною. Наприклад, кожний установчий документ чи запит мав пройти 36 діловодних операцій на рівні Комітету міністрів, 54 – на рівні губернського правління²¹. Тому у XIX ст. з'явилася величезна кількість актів, положень, інструкцій, що впорядковували здійснення діловодства з метою раціональної організації функціонування владного механізму та швидкого реагування державних службовців, установ на управлінські запити центру.

Нормативно-правові акти регламентували «порядок провадження справ у всіх міністерствах, департаментах і відділеннях», встановлювали ієрархію, форми й системи документів, фіксуючих їхню діяльність²². Динаміка діловодства XVIII ст. продукувала на початку XIX ст. чітке усвідомлення видово-жанрової специфіки документів залежно від статусу місця їхнього народження. Так, вищі органи управління при «спілкуванні» з підвідомчими установами оперували, наприклад, указами, повеліннями, постановами, провадженнями, приписами, а зворотний зв'язок-відповідь забезпечувався доповідями, рапортами, представленнями і доносами²³. У зв'язку з особливою увагою до ієрархічної субординації у центральному державному апараті ретельній уніфікації також було піддано форму всіх письмових зносин, тобто службове листування.

Від моменту утвердження «Загального заснування міністерств» (1811)²⁴ історики діловодства пропонують виокремити «виконавський», або «міністерський», період. Законодавчим актом встановлювався порядок «ведення справ» у всіх міністерствах, підвідомчих їм департаментах і відділеннях²⁵. Так само, як і «Генеральний регламент», акт 1811 р. визначав основний зміст технології роботи з документами, а саме: їхньої підготовки, доповідання про зміст керівництву, узгодження, підписання, затвердження, доведення до виконавця тощо, себто ті процедури, що становлять суть діяльності канцелярії установи²⁶.

Розроблення нормативно-правових актів, які регламентували діловодство структурних підрозділів законодавчої, виконавчої та судової влади мало неоднопланові наслідки. По-перше, продукувалася значна кількість різного призначення і формату видань авторства здебільшого правників-практиків, присвячених узагальненню досвіду канцелярій різноманітних установ у справі укладання документів, уніфікації їхньої форми, організації тексту й інформації, щодо зразків оформлювання спеціальної документації²⁷.

По-друге, ретельно вивчалися принципові засади адміністрування як управлінського процесу за умови належно впорядкованої документальної комунікації на вертикальному й горизонтальному рівнях. Під впливом зовнішніх спонукань, а також логічного розвитку права відбувалося становлення адміністративного права²⁸. Цьому сприяли університетські кафедри, фахові товариства, практика закордонних нау-

кових відряджень професорів і студентів, з'їзди юристів та інші організаційні заходи. Конституювання адміністративного права нерозривно пов'язувалося зі становленням державного права, *державознавства* (рос. *государствоведение*), а також теорії управління, першість у розробленні яких належала правникам²⁹.

По-третє, як відзначалося вище, формувався інститут державної служби, переглядалися функції чиновництва (виборного й призначуваного) різних рангів. Реформи Олександра II призвели до чіткої градації обов'язків канцелярських чиновників «вищого» і «нижчого» рівнів. Справедливим є зауваження М. І. Лазаревського про те, що різко змінилося розуміння поняття «канцелярія», яка відтепер сприймалася не лише як місце «підготовки справ до доповіді та доповідання справи», але й ще суто технічний осередок, найпростіша ланка документування, за яку відповідали канцелярські чиновники, добре обізнані з його технологічними особливостями, діловоди³⁰. Інакше кажучи, закріплювалося значеннєве розмежування не тільки на рівні сприйняття канцелярії як структурної одиниці установи, а й її штатного розпису, персонального складу та професійних вимог до заміщення посад. Різним був соціальний і службовий статус категорій чиновництва, що відбивалося на розмірах посадових окладів, правах на пенсію та медичне страхування, на порядку звільнення, заохочуванні.

Вивчення історичних передумов народження документознавства передбачає ретельний аналіз розвитку діловодства в XIX ст. У центрі історичних студій маємо: його загальну характеристику як сфери практичної діяльності, нормативно-правове забезпечення діловодних процесів, творення традиційної форми документів, уніфікація різних рівнів зовнішньої організації, внутрішнього змісту документа, формування й розвиток систем документації³¹. Діловодство переживає суттєві трансформації, значною мірою пов'язані з реформами центрального державного апарату, основу яких заклали укази про заснування Комітету міністрів (1802), Державної ради (1810), міністерств (1802, 1811), а також указ про права та обов'язки Сенату (1802)³². Ця послідовність розкриває розуміння владою необхідності системного удосконалення всіх рівнів управління, а разом і ведення діловодства в горизонтальному й вертикальному напрямках управлінської ієрархії.

Визначення «міністерський період діловодства» застосовують тоді, коли йдеться про

цілеспрямоване зміцнення центрального апарату влади шляхом організації міністерств та викликані цим трансформації у діловодстві. Останньому властиві вища (порівняно з колезьким) правова регламентація, остаточне окреслення функцій *канцелярії* і встановлення її уніфікованого устрою, чітке визначення обов'язків службовців структурної частини установи. Проте, як відзначав Б. Г. Литвак, у цей період «канцелярські функції» виконувало все міністерство, усі підлеглі йому установи, весь державний апарат згори донизу, а власне «канцелярія» реалізувала вузькі функції самообслуговування, зміст яких полягав у реєстрації та «диспетчерському» регулюванні руху «паперів»³³.

Канцелярія на чолі з директором була складним утворенням, що об'єднувало відділення (столи), начальників «відділень, секретарів і необхідну кількість писарів»³⁴. Чітка державна регламентація оформлювання документів, зокрема їх структури і змісту, обумовила наявність у спеціальному законодавчому акті спеціальної частини, присвяченої письмоводству. Вивчення «Загального заснування міністерств» засвідчує ставлення до діловодства як технології розроблення та прийняття рішень. Канцелярія відіграла важливу роль у структурі міністерства, а її очільник мав не менший ранг, ніж директор будь-якого діючого департаменту. Стосовно статусу секретарів (статс-секретар, обер-секретар, державний секретар), то слід погодитись із Г. Ю. Коньковою, яка зауважила високий рівень їхнього авторитету, що відповідав 1–5 класам «Табелі про ранги» (1722)³⁵. Недарма міністр внутрішніх справ Російської імперії П. О. Валуєв у щоденнику записав: «Державний секретар – усе»³⁶.

Аналітичне розв'язання питань технологічного змісту, пов'язаних із документуванням і функціонуванням документів, сприяло виданню «Керування до наочного вивчення адміністративного порядку проходження паперів у Росії» (1858)³⁷. Наслідком ухвалення цього й інших нормативних актів, що деталізували окремі моменти діловодства, став вищий рівень підготовки управлінських документів та організації роботи з ними. Як зазначала В. Ф. Янкова, відбувалася спеціалізація канцелярій центральних органів влади (передусім міністерств), а також установ розгалуженої системи місцевого управління, виокремлювалися функції т. зв. «загального діловодства» й остаточно формувалися різні види діловодства, удосконалювався порядок оформлювання документів, що втілювалося в їхній уніфікації³⁸.

Уніфікація стала магістральним напрямом розвитку документування. Її сплеск припав на час реорганізації державного апарату. Ретельна дослідниця теми А. М. Сокова – зазначила, що тим, хто займався уніфікацією, було властиве сприйняття документа як цілісного, органічного симбіозу соціальної (змістової) і матеріальної (формальної) частин³⁹. Причому змістова частина його виявилася більш відкритою до змін, ніж формальна, що, зрештою, і підтвердили час та досвід. Видання детальних описів і суворих приписів щодо необхідного переліку реквізитів, встановлення єдиного розміру й виду (простий, гербовий) аркуша паперу (1833) та інші заходи вдосконалення внутрішньої і зовнішньої форми документа прискорили перегляд мовного аспекту документування з метою усунути штучне протистояння між сучасним мовленням та «канцелярськими» словесними архаїзмами⁴⁰.

Промовисто звучало питання оформлення документів згідно з установленими зразками, які через порушення вимог не набували юридичної сили⁴¹. Нагальність проблеми віддзеркалилася в підтримці традиції укладання своєрідних «письмовників», «азбук», «письмоводителів», «секретарів-письмоводителів», «кабінетних секретарів» попередніх століть модернізованого кшталту⁴². Додаткова прискіплива увага практиків до композиції текстової частини документа виявилася продуктивною. Поступове закріплення кутового розташування реквізитів і, як наслідок, зміна внутрішньої структури документа спричинили появу бланків спочатку в рукописному, а згодом – поліграфічному виконанні. Досягненням ХІХ ст. А. М. Сокова назвала виготовлення бланків друкарським способом⁴³. Уже в 1830-х рр. у нормативно-правових актах з'явилася вимога обов'язкового застосування бланків з метою «пришвидшення проходження і зменшення завантаженості канцелярських службовців»⁴⁴.

Витворення нової уніфікованої форми документа – фіксованої побудови його структури (розташування реквізитів) й організації тексту, як головного реквізиту – миттєво не витіснило попереднього досвіду, наприклад колезького діловодства. Проте їхнє співіснування увиразнило переваги одного й вади іншого, сприяючи бурхливому поширенню різного обсягу збірок бланків, побудованих згідно з загальними вимогами законодавства і трансформованих під впливом «побажань» конкретних відомчих норм. Зовнішні характеристики видів документів із зразками їхнього оформлення на бланковій основі подава-

лися у «*Формах донесенням і поданням департаменту зовнішньої торгівлі*» (1834), «*Формах канцелярському діловодству*» (1841) міністерства державних маєтностей, «*Інструкціях про порядок діловодства по Департаменту уділів*» (1883) тощо, які ілюструють адаптацію загальних правил документування до специфіки діяльності установи. Розвиток техніки фіксації інформації (машинопис, множильні пристрої), а з ним і форм документів сприяли їхній уніфікації, що також детермінувало становлення теорії діловодства.

Отже, у XIX ст. на зміну стихійній уніфікації документів прийшло усвідомлене впорядкування документованої управлінської інформації, а обов'язкове дотримання встановленої форми документа набуло законодавчої сили. До цього часу складанню формулярів-зразків документів передувала практика, а з реформами В.П. Кочубея – М.М. Сперанського пов'язане завчасне визначення клаузул, обов'язкових для того чи іншого типу документа. Клаузули не тільки формалізували документ, а й полегшували роботу канцелярій, економлячи час для виконання різних операцій, пришвидшуючи «складення» документів, стандартизуючи їх. Розробленню обов'язкових формулярів різних видів документації, до якого вдався В. П. Кочубей, повинна була сприяти ще й ідентифікація документа, тобто усталений перелік реквізитів мав визначати «належності [...] не тільки до свого відділення, а й до свого столу і до самої справи», стаючи підставою для підтвердження їхньої оригінальності.

Дослідники відзначили видове урізноманітнення внутрішньої, зовнішньої управлінської документації, що відбиває і вмотивовує нову реальність їхнього побутування. Формам і видам документів дореволюційного діловодства (до 1917 р.) присвячено чимало праць, написаних спеціально в руслі документознавчої проблематики чи опосередковано до неї⁴⁵. Обговорюючи це питання, фахівці солідарні стосовно перспектив вивчення історії систем документації державного управління, що відкриє можливість розкрити закономірності формалізації й уніфікації структурних документних елементів⁴⁶.

У XIX ст. відбулася також чітка спеціалізація діловодства різних галузей державного управління (судова, військова, відомства духовних справ та ін.). Це конституювало уніфіковані системи відомчої документації. За 1802–1823 рр. у томах першого зібрання законів Російської імперії є понад 35 законодавчих актів із питань діловодства з додаванням різних формулярів документів. Якщо ж урахувати тематичні нор-

мативні матеріали міністерств, то кількість їх сягне 150. Особливою активністю відзначалися міністерства внутрішніх справ та фінансів, а також Синод. Найвищий рівень регламентації й уніфікації всіх видів документів було досягнуто, на думку фахівців, у військовому відомстві⁴⁷. Нагромадження традицій у галузі документування призвело до створення стійких формулярів, а поширення міністерського діловодства сприяло утвердженню тенденції до однопредметності, звуженню тематики і зменшенню обсягу інформації. Нормативно вводилися дві форми уніфікації текстів службових документів – трафаретна і таблична.

Тоді же спостерігалось різке зростання обсягів документальних потоків із відчутнішим домінуванням т. зв. «масової документації»⁴⁸. Окрім апробованих історичним досвідом і закріплених нормативно-правовими актами систем документації, зовнішніх сполучень між управлінськими структурами, удосконалювалася документація «внутрішньої діяльності» колегіальних органів – накази, протоколи, розпорядження тощо. Показове прагнення уряду впорядкувати діловодство, скоротити обсяг документопотоків через зменшення листування між відомствами. Спеціальною постановою від 1852 р. Державна рада рекомендувала міністерствам і відомствам вишукувати можливості скорочення листування і спрощення канцелярського провадження.

Справедливим є висновок про те, що «основні засади побудови документаційних систем завжди втілюють принципи й завдання системи управління, яку вони обслуговують»⁴⁹. Орієнтування на збереження в Росії сильної централізованої влади з урахуванням тривалого територіального розширення імперських володінь, здійснення контролю над уже анексованими землями, ефективного керування в поєднанні з «великими реформами» спричинили модернізацію документування й документальної комунікації, що продукувало теоретичне осмислення здобутків діловодства. Серед практичних наслідків такого реформування слід назвати скорочення обсягу документообігу у зв'язку з послідовними діями у цьому напрямі верховної влади, уряду, що виявилось, зокрема у делегуванні управлінських повноважень нижчим установам і посадовим особам⁵⁰.

Науковці одностайно відзначили неабияке значення реформ 1860–1870 х рр. для діловодних процесів, масштабів і обсягів документостворення⁵¹. Чинні з першої половини XIX ст.

відповідні нормативно-правові документи доповнювалися новими актами, спрямованими на впровадження конструктивних вирішень нагальних проблем галузі. Зростала потреба в оперативному інформаційному забезпеченні управління, що й зумовило модернізацію документування, відображену в його спрощенні. Поява новітніх засобів зв'язку (телеграф, телефон), фото- та фототехніки вплинула не лише на способи документування, але й продукування новітніх видів документів (телеграма, телефонограма, фото-, фонодокументи). Відбувалися й суттєві зміни у способі їхнього виготовлення, спричинені застосуванням мнотипних апаратів – гектографа, шапірографа, ротатора тощо. Ці та інші новації відкрили широкі можливості для діловодства.

Відзначимо зміцнення позицій теорії діловодства як системи узагальнювальних ідей, породжених тривалою практикою роботи з документами, яка конструюється відповідно до стратегії реформування управління. Яскравим підтвердженням висловленого припущення є праці М. В. Варадинова (1817–1886), В. М. Вельдбрехта, М. Л. Магницького (1778–1855), І. І. Ріхтера, в яких узагальнювалися результати практичного діловодства, розроблялися початки його теорії. Вони першими спробували визначити зміст діловодства, загальну схему документообігу, «життя документа» тощо. Відображення діяльності, яка документується (М. В. Варадинов), «правила, котрими канцелярія керується при складанні доповідних записок, журналів, визначень, актів загалом і виконавських паперів» (В. М. Вельдбрехт), «мистецтво творити листи і папери» (Ф. М. Наливкін) – у цих та інших роз'ясненнях змісту діловодства відбулося ставлення до нього провісників теорії, що проливають світло на вектори розгортання роздумів стосовно форми і сутнісного наповнення значення цього виду роботи з документами.

Перші фахові праці стосувалися вивчення конкретних питань діловодства, як-от класифікація документів чи формування окремих систем документації⁵². Спільним для них був об'єкт дослідження – управлінський документ, але шлях його пізнання, тобто предмет, визначався по-різному. М. Л. Магницькому належать спроби класифікувати окремі типи управлінської документації, проаналізувати їх із погляду лінгвістичних особливостей; М. В. Варадинову – класифікувати документи, що функціонують у державній установі, уніфікувати їхні форми,

дефініціювати термінологію діловодства, визначити правила організації документообігу; І. І. Ріхтеру – застосувати десяткову систему класифікації до документів казенних залізниць; В. М. Вельдбрехту – розробити правила діяльності канцелярій, визначити залежності документування від сфери функціонування документів тощо. Намагаючись окреслити зміст власних розробок, учені давали різні означення новій галузі наукової діяльності – «теорія діловодства», «теоретичне діловодство», «документальне джерелознавство», що свідчило про термінологічний пошук із-поміж новаційних дослідних напрямів.

Серед здобутків цього часу особливо поцінуємо працю В. М. Вельдбрехта «Загальні основи російського діловодства з додаванням основних його форм» (1854)⁵³. Про цей історіографічний факт в історії діловодства сказано чимало⁵⁴. Утім, наразі немає спеціальних розвідок, які б розкривали значення студій В. М. Вельдбрехта. На перших сторінках його праці діловодство проголошено наукою про канцелярські обов'язки⁵⁵, а все викладене далі доводить це положення. Дослідник ефективно переводить об'єкт студіювання у площину сфери управління. Неодмінною складовою будь-якої установи управлінської сфери, на думку автора, є канцелярія, відтак її, як осередок практичного діловодства, належно розглянуто. В. М. Вельдбрехт резонно зауважив, що статус, обсяг повноважень, також, як і її структура, визначаються місцем установи у загальній адміністративній ієрархії.

Незважаючи на специфіку кожної канцелярії, залежно від призначення установи, структурною одиницею якої та є, В. М. Вельдбрехт зауважив на подібності штатного розпису, а відтак і тотожності виконуваних функцій. Такими виконавцями, оперуючи термінологією автора, мали бути: *реєстратори*, або *журналісти*, що займалися прийманням і відправкою документів; особи, для провадження і зберігання справ під час ведення; *протоколісти*, які завідували б актами присутствія (протоколами); *архіваріуси* – особи, призначені для зберігання справ після їх завершення; *екзекутори*, *казначей* – для ведення господарської частини і «зовнішнього порядку установи»⁵⁶. Простий перелік посадових осіб, запропонований практиком, засвідчив те, що за функційними повноваженнями і призначенням канцелярія сприймалась як місце документування, реєстрації документації зовнішнього і внутрішнього обігу, початковий пункт його переміщення для виконання по горизонтальній

і вертикальній лінії управлінської ієрархії, а також зберігання.

«Траєкторія розгортання» розвідки – від штатного розпису канцелярії до змісту діловодства – виразилася у детальному описуванні особливостей «канцелярського устрою». Намагаючись віддзеркалити у загальних схемах влаштування бюрократичного апарату Російської імперії, В. М. Вельдбрехт підтвердив його визначальний вплив на діловодство, який убачався в обов'язках тих, хто займався створенням, розповсюдженням і зберіганням документів, а саме писарів, письменників і секретарів. Автор фіксує чіткий розподіл обсягу виконуваних робіт. Так, писар – це «реєстратор і виготовлювач, і писець (переписувач [документів]); [...] отримує папери, доповідає про них, виконує накази влади й зберігає справи»; письменник розподіляє «справи канцелярії між різними столами, якими хоча й завідують писці, власне призначені для переписування, проте фактично представляють собою чини різних посад канцелярії, тому що досвідчені з них допомагають письменникові – одні тим, бо ведуть вхідні та вихідні книги (реєстратори), інші – завідування певними особливими (форменими, механічними) галузями канцелярської праці (столоначальники), і у виготовленні паперів, які не вигадуються, а пишуться завжди в певних випадках, за певною формою і т. д.»⁵⁷. Розлога цитата тут доречна, оскільки прямо вказує на ускладнення діловодства настільки, що нагально постало питання не тільки розподілу обов'язків між його виконавцями, але й чіткого визначення їх функцій для того, аби спільна праця була продуктивною, без непотрібного дублювання, а «життя документа» на рівні установи мало завершений цикл. Схематичне узагальнення положень нормативно-правових актів кінця XVIII – першої половини XIX ст., що регулювали й визначали порядок ведення діловодства в установах різного відомчого підпорядкування й підзвітності, гілок влади, характеру ухвалення управлінських рішень (колегіальний, осібний), так само мало місце.

Загальне окреслення структури канцелярії логічно доповнювалося зауваженнями про «хід діловодства», а саме його порядок від часу потрапляння документів в установу до надходження виконавцям. Роздуми автора торкалися форми й змісту кожного етапу проходження документальної комунікації в канцелярії, опису супроводжувальних операцій, які відповідальні за їх проведення. Як виходець із практичної сфери юридичної науки, В. М. Вельдбрехт де-

монстрував особливе ставлення до документа як акту, покликаною встановлювати й регулювати правові відносини⁵⁸.

Оскільки діловодство розглядалося як невід'ємна складова управління, «особи, які належать до складу канцелярії, входять у коло діяльності влади, і навпаки, особи, котрі володіють владою, виконують канцелярські обов'язки»⁵⁹. Високий статус працівників канцелярії, визначений дослідником, свідчить про сприйняття їх не тільки як технічних укладачів документів і виконавців провадження справи, а й осіб, які здійснювали документальне забезпечення управління. Діловодство осмислювалося як факт управлінської сфери та процес поетапного документального оформлення рішень владних структур і виконання їх.

Надзвичайно високо В. М. Вельдбрехт оцінював належну компетенцію осіб, зайнятих діловодством, котрі повинні добре знати нормативні акти, що регулюють діяльність установи, уміти якісно оформлювати документи, готувати доповіді, огляди справ тощо⁶⁰. Значне місце відводилося розгляду окремих їхніх видів (довідні записки, укази, повідомлення, рапорти, подання, донесення і т. д.) із поясненням правил оформлення, змісту й ролі у сфері управління. Примітно, що у своїй праці дослідник подав зразки поширених документів. Отже, хоча В. М. Вельдбрехт і намагався окреслити загальні засади діловодства, утім його умовиводи базувалися на конкретних прикладах діяльності установ судової системи. Складно однозначно дати відповідь на питання, що це – вузькість бачення автором основ діловодства чи добра обізнаність із його особливостями повсюдно, яка й дозволила вільно узагальнювати, посилаючись на вибіркового досвід?

Праця В. М. Вельдбрехта стала провісником початку якісно нового етапу розвитку діловодства, що змусило наукові кола засумніватися у сприйнятті справочинства лише як практичної сфери роботи з документами, активніше поставитися до розроблення його теорії. Відтепер видання, що присвячувалися спеціальному діловодству, наслідували В. М. Вельдбрехта, обов'язково представляючи місце установи у загальній схемі виконавчої влади, окреслюючи структуру її канцелярії, подаючи типовий перелік документів, їхні зразки, функційні обов'язки відповідальних працівників тощо. Такими були, наприклад, посібники з діловодства М. В. Варядинова, І. І. Крашениннікова, П. В. Макалинського та ін⁶¹.

Організація діловодства на «українних землях» Російської імперії XIX ст., загалом дублюючи діловодство центру, мала й деякі особливості, що зумовлювалося регіональною специфікою управління. Лише віднедавна розпочалося ґрунтовне розроблення діловодних питань, що стосуються певних регіонів. Це пояснюється розбалансуванням на початку 1990-х рр. бінарної позиції «метрополія – колонія» (у контексті існування СРСР) і поширенням інтересу до всього постколоніального, тобто такого, що «стосується періоду після здобуття незалежності»⁶². Так, історичний аспект діловодства викладено у монографічних дослідженнях В. С. Шандри⁶³. Зокрема, на тлі розгляду історії становлення і діяльності генерал-губернаторської форми управління в українських землях визначено роль, охарактеризовано функції й організацію роботи канцелярій Київського (1832–1914) та Малоросійського (1802–1856) генерал-губернаторств. Вивчаючи вплив політики центру в законодавчих актах, порушуючи питання конкретних дій державної влади щодо реалізації їх в межах ієрархії метрополітального і колоніального, науковець відзначила труднощі інтеграційних процесів, які переживала Російська імперія.

Актуалізується проблема ефективного функціонування бюрократичного апарату. Регіональні особливості та тенденції імперського розвитку в українських землях знайшли відображення в діяльності канцелярії генерал-губернатора, що за своєю суттю та напрямками дещо різнилася від установ, які діяли в інших українських землях⁶⁴. Документування в генерал-губернаторській канцелярії провадилося за традицією російського діловодства. Так само діловодна практика, офіційно-ділова мова, види документації і рівень уніфікації створюваних документів адміністративних установ Галичини у період із 1772 по 1918 рр. цілком відповідали нормам австрійського діловодства⁶⁵. Отже, основним досягненням діловодства XIX ст., окрім практичної складової, стало «відкриття» теорії діловодства як породження абстрагованих накопичених знань. Студії з практичного діловодства рішуче уривають спробу розробити теорію діловодства і в такий спосіб підтримують тяглість дослідного напрямку, фактично передуючи документознавству. Удосконалення організації діловодства в органах державної влади тривало і на початку XX ст., породжуючи цікаві пропозиції розв'язання нагальних потреб роботи з документами⁶⁶.

Функціонування документів набувало особливого архівного виміру. Потенційні можливості

об'єктивних чинників удосконалення архівної справи в установі «висунули» на перший план не тільки класифікацію, експертизу цінності документів, укладання довідкового апарату архіву, власне, всього процесу архівування⁶⁷. Серед пріоритетних архівознавчих тем також – історія архівної справи, наукова евристика, класифікація та критика, технології зберігання документів. Вагомий внесок у розвиток архівознавства зробили В. Б. Антонович (1834–1908), М. Ф. Владимирський-Буданов (1838–1916), М. В. Калачов (1819–1885), І. М. Каманін (1850–1921), Д. Я. Самоквасов (1843–1911). Отже, в межах архівістики так само посилювалося усвідомлення важливості раціональної організації діловодної практики, головний об'єкт якої, після завершення виконання оперативної функції, із динамічного стану переходить у стан статичний, продовжуючи побутувати вже у статусі потенційного джерела інформації.

Слід відзначити також внесок правової науки у формування передумов розвитку наук документально-комунікаційного спрямування. «Надивовижу виняткове» значення для юриспруденції, на думку Я. І. Баршева, мала діяльність II відділення його імператорської величності канцелярії (1826), яка кодифікувала й видала *«Повне зібрання законів Російської імперії»* (1830–1913), *«Звід законів Російської імперії»* (1832–1913)⁶⁸. Особливо слід поцінувати організацію при цьому відділенні навчального процесу для осіб, «найкращих за обдаруваннями і поведінкою», обраних із студентства, що мало, за задумом М. М. Сперанського, покласти початок юридичній освіті в Російській імперії⁶⁹. Крім професури Московського університету, яка спеціально запрошувалася для викладання майбутнім творцям права і держави нового зразка, студенти, продовжуючи збагачення у знаннях за кордоном, мали нагоду слухати лекції К. Ф. Айхгорна, К. Ф. Савіньї, Л. фон Ранке, Г. В. Ф. Гегеля та інших уславлених представників німецької науки. Пізніше вони стали докторами права, професорами юридичних кафедр в університетах імперії, розповсюджуючи передові західноєвропейські ідеї⁷⁰.

На окрему згадку заслуговують грандіозні видавничі проекти II відділення. Підготовці до видання *«Повного зібрання законів Російської імперії»* та *«Зводу законів Російської імперії»* передувала напружена робота в архівах, спрямована на виявлення всіх правових актів, що супроводжувалося відповідними нормативно-правовою обробкою й археографічним опрацюванням. Ос-

нову правил і прийомів поведження з правовими актами становили досягнення німецької критики джерел і класичної дипломатики. Їм належало здійснити прорив не лише за формальною ознакою у творенні перших кодифікованих зводу чи зібрання, а й на логічному рівні випробувати та утвердити концепцію загальних критеріїв виконання робіт подібного спрямування й обсягу.

У другій половині XIX ст. масового поширення набули, за зразком західноєвропейських*, юридичні товариства автономного чи підпорядкованого (здебільшого університетським юридичним факультетам) статусу⁷¹, що об'єднали істориків, теоретиків, практиків права для вирішення нагальних проблем реорганізації судоустрою та судочинства, спровокованих судовою реформою 1860-х рр.⁷² Згуртуванню творчих сил юристів слугував і їхній перший з'їзд, що відбувся в Москві 1875 р.⁷³, а також неодмінні супутники розвитку науки, що підтримували новачі в теорії і практиці права, вивчали історію і забезпечували комунікацію між ними, – тобто фахові часописи⁷⁴. Про неабиякі успіхи юридичних товариств свідчить той факт, що упорядники систематичного покажчика до «Журнала міністерства юстиції» (1894) за десятиліття його побутування (1894–1904) передбачили у ньому спеціальний розділ про діяльність юридичних товариств⁷⁵.

Показовим було функціонування об'єднання правників при Санкт-Петербурзькому університеті (1877), яке мало у своєму складі три відділення – цивільного, адміністративного та звичаєвого права⁷⁶. На 1900 р. осередок налічував 348 дійсних членів і 97 членів-співробітників⁷⁷. Серед тих, хто зробив найбільший внесок у діяльність юридичного товариства, були Д. Б. Бер (1832–1903), М. І. Горчаков (1838–1910), О. О. Жижиленко (1873–1930?), М. Є. Ковалевський (1829–1884), А. Ф. Коні (1844–1927), М. М. Любоцинський (1816–1889), С. В. Пахман (1825–1910), О. К. Ріхтер (1834–1897), М. І. Стояновський (1820–1900), В. Д. Спасович (1829–1906). Вони впродовж багатьох років здійснювали його проекти. Помітним напрямом діяльності цього товариства стало розроблення історії права, що спричинило створення комісії для збирання етнографічного матеріалу зі звичаєвого права, організацію публічних виступів, цільові наукові дослідження, видання спеціальних праць тощо.

Популярністю користувалися студії, пов'язані з історією судочинства, зокрема із становленням правового підходу до документа⁷⁸. Примітно, що поява у другій половині XIX ст. нового виду документа – фотографії, спонукала членів товариства до з'ясування перспективності використання її як доказу у правосудді⁷⁹.

Із Санкт-Петербурзьким юридичним товариством тісно співпрацювала російська група Міжнародної спілки криміналістів (1903), яка мала власний періодичний орган – «Журнал кримінального права і процесу» (1912)⁸⁰. Участь у діяльності товариства відомих правознавців – О. О. Жижиленка, П. І. Люблінського (1882–1938), М. П. Чубинського (1871–1943) – гарантувала не лише гідну репрезентацію досягнень російського права на міжнародній арені, а й плідну рецепцію окремих юридичних норм у внутрішню практику. Зокрема, це стосувалося обґрунтованого підходу до залучення документів як доказу законності певної дії чи бездіяльності⁸¹. Ці та інші приклади свідчать про прагнення учених раціонально сформулювати сукупність правил доведення правомірності апелювання до документів у прикладній сфері юридичної науки.

Успішно розвивалося державне (конституційне) право, що було викликане ускладненням управлінських схем і процесів, необхідністю реорганізувати вищий державний апарат, місцеві органи влади та самоврядування Російської імперії⁸². Наприкінці XIX – на початку XX ст. діловодство знайшло деталізований розгляд у державному праві. Окрім «конструкції державних закладів у Росії і державної служби»⁸³, загальної характеристики їх та визначення ролі у сфері державного управління, ця галузь права неухильно займалась унормуванням ведення / вчинення справи. Діловодство тлумачилося правниками не тільки як сукупність заходів, спрямованих на створення, розповсюдження документів, а й процедура підготовки, подання і затвердження справи для її реалізації. Словосполучення «діловодство Державної ради», «парламентське діловодство», «діловодство у Сенаті» означали: 1) порядок надходження; 2) підготовку до подання; 3) обговорення; 4) вирішення справи (на рівні відповідної установи). При цьому схема розкриття змісту кожного цього етапу у студіях із державного права виглядала типово: конкретні заходи, спрямовані на провадження питання, докумен-

* У Західній Європі перші юридичні товариства з'явилися у другій половині XIX ст. Наприклад, Тулузьку академію засновано в 1851 р., Лондонське юридичне товариство – у 1855 р., Берлінське – у 1858 р., а Мадридську академію правознавства і законодавства – у 1860 р.

тальне засвідчення поетапних дій⁸⁴. Коментуючи оперування юристами терміном «діловодство», доцільно відзначити його полісемантичність, що відкриває різнопланову перспективу вживання у XX–XXI ст. і неоднозначні екстраполяції практики на теорію. Студіювання діловодства на рівні термінологічної інтерпретації дає набагато більше ідей, ніж можна було б припустити⁸⁵.

Розвитку правового підходу до документа значно сприяла нотаріальна практика, яка також стала об'єктом прискіпливої уваги з боку реформаторів 1860-х рр. Посилаючись на нотаріальні законодавства Франції (1813), Австрії (1854), Баварії (1861) було розроблено нове «Положення про нотаріальну частину» (1866) як складову судових статутів Олександра II, що спричинило припинення «туманної діяльності колишніх нотаріусів і маклерів», удосконалило «порядок ведення й скріплення актів»⁸⁶. Вимогою часу стало підвищення освітнього цензу для нотаріусів, оскільки «в [їхніх] конторах [...] здійснюються найрізноманітніші й цінні операції, з'ясовуються найскладніші особисті та майнові стосунки контрагентів і майже все економічне життя народу проходить через контори нотаріусів»⁸⁷. Розроблені навчальні програми для вищої юридичної освіти передбачали оволодіння теорією та практичними засадами нотаріальної справи. На теоретичному рівні нотаріуси мали добре знати власні права й обов'язки, загальний порядок здійснення актів (у т. ч. і нотаріальних), а на практичному – вміти складати акти, робити з них витяги та копії, виконувати засвідчення, утилізувати визнані недійсними, приймати документи на зберігання тощо⁸⁸. Майбутнім нотаріусам належало також опанувати засади нотаріального діловодства. Під останнім розуміли сукупність заходів, пов'язаних зі створенням відповідних документів, їхню реєстрацію та провадження поточного архіву. Майже кожна позиція «програми» нотаріального діловодства передбачала розрізнення процедури документування. Наприклад, «форма і ведення загального абеткового покажчика», «форма і ведення книг документів, узятих на зберігання», «форма і ведення квитанційної книги», «форма і ведення грошової книги», «форма, ведення і висновки актової книги для актів про протести векселів» тощо. Ставлення до них, як системних об'єктів було серйозним, оскільки вимоги щодо укладання пред'являлися не тільки до змісту, а й до форми.

Із метою реалізації нотаріусами діловодних функцій було розроблено надзвичайно затребува-

ні часом докладні зібрання зразків оформлювання відповідної документації, найпомітнішими з яких стали видання О. Є. Гарнака та О. К. Плехотенка⁸⁹. Чітка регламентація складання актів і їхнього затвердження, посилений контроль за цим із боку держави підняли статус нотаріату на вищий рівень, зафіксувавши особливе ставлення до документа як свідчення правовідносин, усвідомлення його виняткового значення у системі доказів.

У другій половині XIX ст., крім нотаріального, удосконалювалися й інші «види діловодства», пов'язані з правовою практикою. Красномовними словосполученнями рясніли назви спеціальних видань: «діловодство судових приставів», «діловодство судових слідчих», «слідче діловодство», «судочинне діловодство», «діловодство кримінальних канцелярій» тощо⁹⁰.

Посилювалися вимоги до тих, хто прагнув обійняти посаду діловода, письмовода, секретаря чи писаря у системі правових установ⁹¹. Опосередковано це стало виявом визнання на суспільному і державному рівнях значущості кваліфікації для належного виконання кандидатами професійних обов'язків, а діловодства – як особливої сфери діяльності, що вимагає відповідного кадрового забезпечення. Освоєння досягнень західноєвропейського нотаріату виявлялося на рівні навчальних програм для юридичних факультетів університетів, нормативних актів, які регулювали діяльність нотаріусів, теоретичних досліджень, підвищенні уваги до фахової підготовки тощо. Запозичені надбання теорії й практики зарубіжних колег адаптувалися до потреб Російської імперії.

Цінною для науки кінця XIX – початку XX ст. була творчість відомого вченого, професора Санкт-Петербурзького університету О. О. Жижиленка⁹², котрий заявив про себе, як про дослідника системи доказів у судовій практиці, особливим видом чого був документ. Невід'ємною складовою основної лінії його досліджень був вдалий історико-порівняльний аналіз особливостей різних форм доведень. Такий підхід допоміг науковцю розкрити переваги документа порівняно з іншими доказами, довести, що письмове свідчення (а не усне, як, наприклад, показання свідків) – це об'єктивніша гарантія достовірності правових відносин. Йому належить фундаментальне студіювання феномена фальшування документів у суспільно-інституційному (зовнішньому) і концепційному (внутрішньому) вимірах – «Підроблення документів. Історико-догматичне дослідження» (1900), яке було кри-

тикою побутуючого тоді досвіду вивчення проблеми. Дотримуючись розповсюдженної в XIX ст. диференціації документів на публічні та приватні, автор сконцентрував увагу на правовому відгуку на виклик фальшування цих видів актів.

Це дослідження, що ґрунтувалося на досягненнях німецьких правників, акцентувало увагу на теорію документа, його генезі як письмового доказу, класифікації, концепційних засадах правового підходу до студіювання документальної фіксації інформації⁹³. Студії відомого юриста на тривалий час стали визначальними у вивченні фальшування документів, окресливши розбіжності в методологічних підходах різних європейських академічних кіл, університетських професорсько-викладацьких корпорацій, представників практичної роботи з документами. Започатковані ним ідеї сприяли не тільки утвердженню системи поглядів на документ, як акт письмового свідчення чи доказу у правовій практиці, а й накопиченню відповідних знань в історичних дисциплінах загалом і, зокрема, у джерелознавстві. Це породило цікаві дискурси, що розгорталися впродовж XX–XXI ст.

Помітною була праця С. В. Пахмана *«Про судові докази за давнім російським правом, здебільшого цивільним, в історичному їх розвитку»* (1851), в якій розкрито особливості документа як доказу у справі⁹⁴. Правнику вдалося лаконічно сконструювати образ очевидних підпорядкованих залежностей – письма й документа, документа і права, права та освіти, освіти й суспільних відносин, суспільних відносин і управління⁹⁵. Досліджуючи російські історичні джерела, автор побіжно ознайомив читачів з класифікацією «письмових документів» – публічних і приватних, їхніми номіналами, а також уніфікацією оформлювання, правилами укладання актів. Такий підхід «вивів» дослідника до аргументованого визначення шляхів забезпечення документів від фальшування, необхідного для доведення їхньої достовірності у судовій практиці.

Крім висловлених вище міркувань, проведемо ще одну лінію-пояснення зовнішньо-наукових спонукальних мотивів для розгортання галузей знань про документи – культурний контекст їхньої еволюції. Економічні, політичні процеси відбувалися за нових підходів у культурі, «продиктованих» осмисленням буття в дусі романтизму. Зростала популярність студій з історії, етнографії, фольклористики, мовознавства, літератури тощо, які могли сприяти виявленню доленосних духовних визначників розвитку кожного народу.

Романтична складова виразно виступала в організаційних перетвореннях існування науки. Для Росії XIX ст. також було властиве масове поширення «гурткової праці» серед шанувальників старожитностей та професійних істориків, філологів, правників тощо. Відтак виникнення товариств із метою пізнання «правдивого минулого», на основі широкої джерельної бази, попередньо зібраній завдяки археографічним експедиціям і археологічним пошукам, стало помітною ознакою століття. Як і в Західній Європі, у науку впевнено входили нові провідники ідей і засоби консолідації спільноти ентузіастів – фахові й науково-популярні часописи. Йдеться про «Вестник Европы», (1802), «Отечественные записки», (1818), «Журнал министерства народного просвещения», (1834), «Записки Императорского русского географического товариства» (1846), «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Императорском Московском университете», (1846), «Русский архив», (1863), «Древности», (1865), «Древняя и новая Россия», (1875), «Исторический вестник», (1880), «Вестник археологии и истории», (1885), «Живая старина», (1890), «Научное обозрение», (1894) тощо.

Суттєвим штрихом до загального полотна під назвою «Історія науки» стало відкриття навчальних закладів. Доприкладу – археологічних інститутів у Санкт-Петербурзі (1877) та Москві (1907), що швидко здобули славу «вчено-навчальних закладів найвищих і найспеціальніших»⁹⁶. Результати їхньої діяльності не забарилися, і невдовзі про зібрання одностумців, спеціальні освітні заклади та наукову періодику заговорили як про діяльних промоторів розвитку дипломатики, архівознавства, мовознавства, сфрагістики, палеографії, джерелознавства, інших історичних галузей знань.

У таких умовах цілком природним було зростання інтересу до джерел інформації, зокрема, історичних, сприйняття їх продуктом цілеспрямованої людської діяльності, явищем культури. Масово поширювалася практика збирання й систематизації документів, їхнього наукового опрацювання та дослідження, видання з метою популяризації історичних знань, ствердження ідентифікуючих процесів епохи становлення європейських націй. Активними провідниками більшості подібних заходів стали археографічні комісії, церковно-історичні й історико-філологічні товариства, інші наукові об'єднання, зокрема Московське товариство історії та старожитностей російських (1804),

Імператорське товариство любителів природознавства, антропології й етнографії (1863), Імператорське Московське археологічне товариство (1864), Імператорське російське історичне товариство (1866), Імператорське російське військово-історичне товариство (1907) тощо. Їхня діяльність послужила могутнім стимулом розвитку галузей знань про документ, наукової критики. За рахунок теоретичних надбань спеціальних історичних галузей знань, методики дослідження джерел збагачувалася історична наука, зміцнювалося міждисциплінарне осмислення й узагальнення накопиченого емпіричного досвіду, дослідної практики джерелознавця, архівіста, бібліотекаря, діловода, усіх тих, хто працював із документами чи займався їх студіюванням.

Поширення практики публікації джерел актуалізувало питання належного представлення їх у вигляді іншої форми існування – друкованої, що сприяло розвитку археографічної думки, зокрема методики публікації документів. Перший російський досвід системного формулювання методів видання історичних джерел з'явився у XVIII ст. і був пов'язаний з іменем М. І. Новикова (1744–1818)⁹⁷. Розроблені ним археографічні правила передбачали: 1) довідковий супровід документів, що складався з покажчиків і приміток «на темні місця і слова», а також зазначення «звідки одержано список, де перебуває оригінал і яким почерком написано – старим чи новим»; 2) адаптацію систем літочислення; 3) точну передачу тексту без зміни правопису, виправлень і скорочень⁹⁸. Такий підхід відповідав досягненням технології підготовки рукописних матеріалів до друку, що склалася тоді у Західній Європі (зокрема, у Німеччині та Франції)⁹⁹ і виявився прогресивним. Із часом правила видання документів М. І. Новикова було переглянуто й модернізовано залежно від рівня розвитку галузей знань про документ у руслі комплексного манускриптознавства¹⁰⁰.

Поступовий рух археографічної думки щодо розуміння історичного документа як завершеної і «герметично закритої» від утручань при зміні форм існування цілісності спричинив відому дискусію початку XIX ст. між О. М. Оленінін (1763–1843), Р. Ф. Тимковським (1785–1820) і К. Ф. Калайдовичем (1792–1832)¹⁰¹. Упорядкування засад наукової критики історичних джерел переконало дослідників у значенні вертикального зрізу тексту документа, тобто виявлення його першої редакції та з'ясування послідовності нашарувань текстових змін, а от-

же, актуалізувало проблему доцільності дослівного відтворення змісту документа або, навпаки, демонстрування еволюції різночитань тексту, його виправлень, доповнень, інших змін. Археографічне опрацювання документів сприяло вивченню закономірностей змінності тексту, суб'єктивних та об'єктивних факторів виникнення редакцій рукопису, відкривало перспективи успішного нагромадження текстологічних знань.

Методичні рекомендації з буквального відтворення тексту О. М. Оленіна, комплексного коментованого видання документів Р. Ф. Тимковського, К. Ф. Калайдовича і П. М. Строева, порядок укладання довідкового апарату (іменний, географічний, предметний, систематичний покажчики) до археографічної публікації М. Г. Устрялова (1805–1870) були високо поціновані членом Петербурзької археографічної комісії (1834), розробником *«Правил для керівництва при виданні актів Археографічної експедиції»* (1835), Я. І. Берєдниковим (1793–1854). *«Правила для керівництва ...»* – узагальнений взірець археографічних знань першої половини XIX ст. у сфері наукової критики документів, досягнення публікаторської діяльності¹⁰². Справедливими є міркування О. О. Ковальчук про зміцнення ставлення до документа як історичної пам'ятки, оточеної «атмосферою тлумачення» з усіма її атрибутами – передмовами, післямовами, коментарями, словниковими додатками, примітками, що живили появу спеціальних досліджень, присвячених окремим історичним джерелам¹⁰³.

Подальше наслідування *«Правил для керівництва...»* збагачувалося узагальненням методичних прийомів історико-філологічного вивчення джерел і їхнього видання. Розвиток класифікації документів відбився на появі нового виду археографічних публікацій, зміст і методика укладання яких узалежнювалася від видової специфіки джерел інформації, що наочно продемонстрували грандіозні науково-видавничі проекти – *«Повне зібрання російських літописів»* (1841), *«Акти, що стосуються юридичного побуту давньої Росії»* (1857–1901), *«Збірник Московського архіву міністерства юстиції»*, (1913–1914) та ін. Удосконалення правил підготовки і видання рукописів на рубежі XIX–XX ст. відбувалось за трьома напрямками: вивчення орфографічних і граматичних особливостей тексту; критичне відтворення документів при підготовці до друку, якісне оформлення довідкового апарату.

На тлі укорінення сприйняття документа як цілісної, взаємозалежної єдності форми і змісту постала вимога опису стану збереження, матеріальних основи й конструкції, обґрунтування методики вивчення його зовнішньої характеристики. і хоча уніфікованих правил археографічної підготовки до друку документальних матеріалів в XIX ст. не з'явилося, утім досягнення різних наукових інституцій через плекання варіативності пропозицій сприяли згодом вирішенню найважливіших теоретичних і практичних питань археографії, зокрема розробленню типів та форм збірок документів, виявленню, відбору й коментування їх, від яких залежали якість і спрямованість публікацій.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. можливості і здобутки вивчення історичних документів як джерел інформації демонстрували відомі історики, мовознавці, літератори – Д. М. Бантиш-Каменський (1788–1850), І. М. Болтін (1735–1792), Є. О. Болховітінов (1767–1837), К. Ф. Калайдович (1792–1832), М. М. Карамзін (1766–1826), Г. Ф. Міллер (1705–1783), М. І. Новиков (1744–1818), М. П. Погодін (1800–1875), М. І. Сухомлинов (1828–1901), В. М. Татищев (1686–1750), А. Л. Шлецер (1735–1809) та багато інших представників різних наукових шкіл, течій і напрямів. Їм належить розроблення історії історичних джерел, проблем класифікації, терміносистеми, методики вивчення, загалом теоретичних, науково-методичних питань, спровокованих написанням державниками фундаментальних історичних праць, дискусіями П. М. Строева зі «скептиками» кола М. Т. Каченовського, археографічними експедиціями (проекти П. М. Строева – Я. І. Берднікова)¹⁰⁴, діяльністю антикварів, університетських кафедр, наукових і громадських гуртків, товариств тощо.

Час зміцнив традиції вивчення історичних джерел. Б. Г. Литвак зазначав, що «конкретні потреби суспільства вимагали встановлення в найширшому розумінні достовірності документів, які зберігалися в архівах для [...] практичних, а не науково-історичних потреб», а відтак спостерігаємо «початок джерелознавчого знання, котре поступово розросталося до окремих джерелознавчих дисциплін», що одержали назву «допоміжні історичні дисципліни»¹⁰⁵. У другій половині XIX ст. – на початку XX ст., за умов переходу від описового і порівняльного методу текстологічних спостережень до методу логічно-сміслового й історичного аналізу, ідеї «очищення, розшивки» текстів (за К. М. Бестужевим-

Рюмінім) були продовжені на вищому дослідному рівні. Розгляду історичних джерел відводилося важливе місце в університетських джерелознавчих / історіографічних курсах С. М. Соловйова й В. О. Ключевського.

Помітною науковою справою, що здобула велику славу в галузі джерелознавства наприкінці XIX – на початку XX ст., став джерелознавчий семінар О. С. Лаппо-Данилевського. Справжні зрушення у джерелознавстві відбулись із появою праці «*Методологія історії*» (1910–1913) цього петербурзького вченого. Наслідуючи Ф. Шлеєрмахера, науковець проводив розмежувальну сутнісну лінію між інтерпретацією та критикою історичного джерела. Основу його роздумів склала переконаність у тому, що інтерпретуються лише ті джерела, які, через неоднозначність «форм і висловів, надлишкову багатоманітність чи багатослівність, уживання деталей, слів і термінів не відразу піддаються розумінню», а існування «чужого я та його одухотвореність, подібну з [...] власною»¹⁰⁶, не можна сприйняти на емпіричному рівні. О. С. Лаппо-Данилевський ґрунтовніше розвинув твердження про необхідність вивчення документа як явища культури, продукту соціальної діяльності, «людської психіки», породження часу. Намагаючись вибудувати цілісну «методологію історії», дослідник прагнув подолати відірваність джерела від «умов і форм суспільного життя, завдяки яким вони виникли», необґрунтовану вибірковість методів наукової критики, відчутне ігнорування присутності «авторської позиції» в документі. Було запропоновано модель дворівневого історичного пізнання з окресленим колом самостійних проблем: «дійсність – джерело» та «джерело – автор», що мало сприяти вивченню документа на якісно новому рівні, подоланню розриву між теорією й емпірією¹⁰⁷.

Своєрідним зразком «суміші» методологій позитивізму та марксизму стали ідеї вченого, котрий ніколи не приховував визначальних джерел свого наукового світогляду – праці баденської або південно-західнонімецької школи неокантіанства. Він обстоював широке розуміння історичного джерела як «всякого реально наявного об'єкта, який так чи інакше служить для пізнання іншого об'єкта»¹⁰⁸. Усі джерела історик поділяв на дві категорії: джерела історичного знання у природничих науках і джерела знань історичної науки. Якщо перші тлумачилися джерелознавцем як «витвір природи», то другі – як «витвір людини», ре-

зультат її свідомої діяльності, «об'єкт, який сприймається причинно-наслідковим у психологічному розумінні»¹⁰⁹. Звідси походить заперечення об'єктивності історичного джерела, загалом будь-якого джерела інформації, доведення суб'єктивності його природи.

Запропонована О. С. Лаппо-Данилевським класифікація джерел базувалася на основі таких критеріїв: пізнавальна цінність (внутрішній зміст) і матеріальний образ. Зауважмо, комплексні засади вивчення історичного джерела відповідали «духові» часу, коли утверджувалося системне студювання джерела інформації як взаємозалежної єдності форми й змісту. Класифікуючи історичні джерела, дослідник виокремлював два їх види: речові пам'ятки, які зображають певний факт, і пам'ятки словесні та письмові, що його означають. Обмірковування вченим змісту «зображувані» й «означувані» джерела інформації консеквентно продовжило теорію символів у джерелознавчому контексті Ш. В. Ланглуа і Ш. Сеньобоса. Розрізняючи їх, науковець доводив, буцімто символ, який виокремлює явище, виникає внаслідок свідомого ставлення до нього того, хто ним користується, має чітко окреслене «значення, асоційоване з відомим образом», витлумачення якого і становить основне завдання науковця, котрий досліджує документ¹¹⁰.

Підтримуючи репліку В. О. Штоффа про те, що «моделі ніколи не полишали арсенал науки»¹¹¹, відзначимо неоціненність досвіду застосування О.С. Лаппо-Данилевським методу моделювання формуляру актів як шляху їх пізнання. Науковець, котрий виступив послідовником неокантіанської концепції історичного джерела, віддаючи перевагу «уважному зчитуванню» зображуваного й означуваного, виявленню значень символів і знаків, іншим глибоким рефлексорним критичним процедурам вивчення, утверджував системний, комплексний підхід до документа як джерела інформації на психолінгвістичному, семіотичному, прагматичному рівнях.

Яскравим віддзеркаленням тематичних наукових пошуків стала полеміка між П. М. Мілюковим і О. С. Лаппо-Данилевським, що продемонструвала різні підходи до критики історичного джерела московської (проблемної) та петербурзької (джерелознавчої) історичних шкіл. За влучним зауваженням І. М. Гревса,

з'ясування справедливості міркувань кожного з них, як і їхніх послідовників, стало наслідком прагнення об'єктивізувати історичне знання за допомогою раціонального синтезу «думки й емоцій», верифікації ідеї В. Дільтея про «чужу одухотвореність», існування в історичній науці проблеми «іншого я». Звідси походять пропозиції формалізації, «системної класифікації» історичних джерел, застосування клаузульного аналізу, математичних методів, а особливо – формування історико-психологічних засад дослідження присутності автора в тексті історичного документа, що стало своєрідним знаком часу. Теоретичні знахідки вченого і їхнє значення для складання історичних передумов становлення документознавства мають стати об'єктом окремого дослідження.

Ідея розмежування інтерпретації та критики знайшла прихильників, зміцнивши герменевтичний і текстологічний напрями у джерелознавстві. На межі XIX–XX ст. текстологічний напрям джерелознавчих студій переважав герменевтичний. Яскравим прикладом утвердження новітніх текстологічних підходів до вивчення історичних документів став розвиток наприкінці XIX – на початку XX ст. літописознавства, теоретичну основу якого склали праці О. О. Шахматова (1864–1920), який залишив цікавий спадок з історії літописання (особливо київського), зокрема розгорнуте дослідження «*Повісті временних літ*» (1116)*, студії з історичної морфології руської мови та реконструкції початкових літописів. Завдяки методу логічно-смыслового аналізу дослідник довів можливість установлення початкових літописів на основі вивчення всіх видів пам'яток. Починаючи з праць філолога, кожен літописний звід розглядають як самостійний цілісний твір, що має ідейну спрямованість та складну структуру. Порівнюючи всі доступні списки літописів, науковець виявив спільні й відмінні місця у «великому тексті», згрупувавши їх за редакціями, пояснюючи при цьому текстові розходження. Посилаючись на досвід конкретних досліджень, О. О. Шахматов довів, що подібність на певному рівні групування текстів указує на єдиний протограф усіх списків. Зіставлення реконструйованих гіпотетичних зводів дало змогу не тільки виявити їхні спільні риси, але й відтворити ймовірні вихідні літописні тексти. Висновки

* Сумніви стосовно оригінальності «Повісті минулих літ» (літопис проголошується твором XVIII–XIX ст.) висловлювали А. Мазон, О. О. Зимін, Е. Кінан та ін. Проте дискусія наразі незавершена, відтак залишається очікувати на «останнє» авторитетне слово.

О. О. Шахматова підтвердилися після відкриття *Московського зводу* 1408 р., існування якого передбачив науковець. Вивчаючи та порівнюючи відомі йому списки «*Повісті минулих літ*», він першим зробив припущення щодо походження так званого *Початкового* чи *Києво-Печерського зводу* (1093) від *Давнього київського* (1037), *Києво-Печерського* (1073), *Новгородського* (1079) зводів.

Дослідження О. О. Шахматова були новаторськими. В основі його методики вивчення наративних джерел лежало визнання літописного *тексту твором, що складався з окремих зводів*. Завершений на певному етапі текст літопису став об'єктом структурного аналізу, реалізованим завдяки текстологічному підходу. Висновок його попередників про літописи як збірки «різномасштабного історичного матеріалу», які можна розкласти на окремі порічні записи, повісті, місцеві «літописці», науковець розвинув до положення про те, що джерелами більшості зводів були інші зводи, а не окремі тексти. Серед когорти талановитих вихованців О. О. Шахматова слід згадати Б. В. Томашевського (1890–1957), автора книги «*Письменник і книга. Нарис текстології*» (1928). Широкий діапазон наукових інтересів та ерудиція дослідника заважають легко, а тим більше однозначно класифікувати цю працю. Очевидною є спроба узагальнити досвід однодумців-попередників і сучасників, різнобічно проаналізувати проблему обмеженості (чи необмеженості) вивчення тексту, що сприяло появі нових, надзвичайно цікавих прикладів аналізу тексту, його інтерпретації, формуванню теорії семіотики та структурної лінгвістики.

З'явилися підсумкові праці із СІД, які репрезентують результати галузевих досліджень, проваджених упродовж ХІХ ст. Такими стали студії І. Є. Андреевського (1831–1891), М. В. Калачова (1819–1885), Д. Я. Самоквасова (1843–1911) з архівознавства, М. П. Лихачова (1862–1936) з дипломатики, Ф. І. Буслаєва (1818–1897), В. С. Іконникова (1841–1923), Є. Ф. Карського (1861–1931), О. І. Кирпичникова (1845–1903), О. І. Соболевського (1857–1929), І. І. Срезневського (1812–1880), П. О. Лавровського (1827–1886) з палеографії й епіграфіки, О. Б. Лакієра (1826–1870), М. П. Барсукова (1838–1906), О. В. Орешникова (1855–1933) із сфрагістики, К. М. Бестужева-Рюміна (1829–1897), М. Т. Каченовського (1775–1842), О. С. Лаппо-Данилевського, П. М. Мілюкова, П. М. Строева (1796–1876) з історичного джерелознавства та багатьох

інших, які гідні бути відзначеними як вагомі досягнення у царині СІД, базовані на вивченні форми й змісту документа, організації роботи з ним¹¹². Як зауважив О. М. Большаков, «панівні прогресивні рухи в історичній науці утверджують узагальнення практики на рівні відповідних їй теоретичних умовиводів»¹¹³. Головною рисою розвитку галузей знань про документ у ХІХ ст. було урізноманітнення наукових напрямів його вивчення на тлі поглиблення традиційної проблематики. Всебічне й цілісне представлення документа у різних вимірах існування, співвідношення індивідуального й колективного у змісті й формі цього соціального феномену, перспективне освоєння новітніх технічних можливостей для документування стали основними дискурсами розвитку наук документально-комунікаційного циклу.

Підсумовуючи, зробимо декілька висновків. По-перше, початок нового періоду розвитку російського діловодства, який одержав назву «міністерського», традиційно пов'язують із реорганізацією органів влади й управління. Особливістю періоду стало оновлення його технологій, що позначилося на підготовці управлінських документів та організації роботи з ними, поглиблення спеціалізації діяльності канцелярій. Відбувалося виокремлення функцій т. зв. «загального діловодства» в управлінні, остаточно склалися види діловодства на підставі сформованості відповідних систем документації. Нормативно й законодавчо модернізувався порядок ведення справ, підготовки текстів, їхнє оформлення із застосуванням методів уніфікації форм і змісту документів. Спостерігалось різке зростання обсягів потоків документації, що було зумовлене соціально-економічними чинниками та політичними перетвореннями в державі.

Науково-технічний прогрес викликав зміни в організації сфери управління. Новітні засоби праці канцелярій, підвищені вимоги до функціонування управлінського апарату, складення документів, організації документообігу спричинили пошук шляхів раціоналізації діловодства, а отже, науково-теоретичних і технологічних студій у цій галузі. Тоді ж відбулося формування теорії діловодства, об'єктом уваги якої стали документ, шляхи його удосконалення, специфіка середовища створення та функціонування, закономірності документальної комунікації, а також фахова компетентність діловода.

По-друге, важливу роль для еволюції галузей знань про документ відіграли історична (зокрема СІД), філологічна, правова науки. Їм нале-

жить зміцнення позицій критичного аналізу та системи прийомів дослідження, орієнтованих на властивості джерел¹⁴. Сукупні старання науковців спрямовувалися на вилучення всієї можливої соціальної інформації наявної в документі, за усталеною схемою: середовище, умови створення; соціальні, професійні, психологічні й інші характеристики його автора; встановлення обставин, історії, факторів творення тексту та наступного його функціонування; інтерпретація змісту і форми.

По-третє, міждисциплінарні студії розширили спектр дослідних об'єктів, збагатилися новими прийомами вивчення, комплексними студіюваннями на стику різних наук. Складні інтеграційні процеси відбилися на теорії документа, трансформуючи гносеологічний об'єкт, предмет, збагачуючи методологічно галузі науково-практичної діяльності, які мають справу з документами. Зрештою, на нашу думку, не буде перебільшенням твердження, що розвиток перших галузей знань про документ чітко зміцнив ідею науки або комплексної сукупності знань про управлінську документацію, підштовхуючи дослідників удатись до історичних, теоретичних і методологічних узагальнень.

¹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – 427 с.

² Слід зазначити, що до 1864 р. судова влада, як елемент державної, структурно і функційно не була відокремлена від адміністративного управління. Не випадково К. Д. Кавелін і В. І. Сергеевич відзначали, що для правосвідомості громадян до судової реформи властиво було ототожнювати дієслова «судити» й «управляти». Такої ж думки дотримуються й інші дослідники, вважаючи, що судові функції тривалий час означали управлінські (див., наприклад: Готьє Ю. В. Отделение судебной власти от административной // Судебная реформа. – Москва, 1915. – Т. 1. – С. 181; Иванова Н. А. Формирование основ государственной службы России во второй половине XV–XVI вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – СПб., 2002. – С. 5; Кавелін К. Д. Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. – М.: Тип. Августа Семена, 1844. – С. 13; Петров К. В. «Прецедент» в средневековом русском праве (XVI–XVII вв.) // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 81; Сергеевич В. И. Древности русского права. – СПб., 1908. – Т. 2. – С. 432 та ін.).

³ Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России: [учеб. для студ. высш. учеб. заведений по спец. «Историко-архивоведение»]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк.,

1983. – С. 14–15.

⁴ Калягин В. А. Политические взгляды М. М. Сперанского. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973. – 49 с.; Катетов И. В. Граф Михаил Михайлович Сперанский как религиозный мыслитель. – Казань: Тип. Казан. ун-та, 1889. – 350 с.; Коркунов Н. М. Теоретические воззрения Сперанского на право // Журнал министерства народного просвещения. – 1894. – № 10. – С. 336–342; Морозов В. И. Политические взгляды и конституционные проекты М. М. Сперанского. – СПб.: Нестор, 2000. – 61 с.; Осипенко С. В. Политико-правовые взгляды М. М. Сперанского // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8: История. – 2006. – № 2. – С. 90–105; Чибиряев С. А. Великий русский реформатор. Жизнь, деятельность, политические взгляды М. М. Сперанского. – М.: Наука, 1989. – 213 с.; Шандра В. С. Доля великого реформатора // История Украины. – 2006. – № 19. – С. 1–5; Raeff M. Michael Speransky, Statesman of imperial Russia. 1772–1839. – 2 vd rev. ed. – Hague, 1969. – 397 p. та ін.

⁵ Осипенко С. В. Политико-правовые взгляды М. М. Сперанского // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8: История. – 2006. – № 2. – С. 105.

⁶ Нелидов Н. Юридические и политические основания государственной службы. – Ярославль: Тип. Губ. зем. управы, 1874. – С. 1.

⁷ Государственная служба // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб.: Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1893. – Т. 9 (17). – С. 392. – Підп.: А. Я.

⁸ Мельников В. П. Государственная служба в России: ист. опыт: учеб. пособие. – М.: Изд-во РАГС, 2005. – С. 49–50.

⁹ Там же. – С. 50.

¹⁰ Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. – М.: Мысль, 1978. – С. 67, 221.

¹¹ Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России, 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука, 1979. – С. 26; Писарькова Л. Ф. От Петра I до Николая I: политика правительства в области формирования бюрократии // Отеч. история. – 1996. – № 4. – С. 35.

¹² Троицкий С. М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии. – М.: Наука, 1974. – С. 216.

¹³ Демидова Н. Ф. Бюрократизация государственного аппарата абсолютизма в XVII–XVIII вв. // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.): сб. ст., посвящ. семидесятилетию со дня рождения и сорокапятилетию науч. и пед. деятельности Б. Б. Кафенгауза. – М.: Наука, 1964. – С. 206–242; Штранге М. М. Демократическая интеллигенция в России в XVIII веке. – М.: Наука, 1965. – 306 С. та ін.

¹⁴ Елпатьевский А. В. Документирование прохождения государственной службы в России XVIII–XIX веков // Тр. ВНИИДАД. – 1974. – Т. 5, ч. 1. – С. 158.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Лазаревский Н. И. Лекции по русскому государственному праву. Т. 2: Административное право. Ч. 1: Органы управления. – СПб.: Тип. акционерного о-ва «Слово», 1910. – С. 70.

- ¹⁷ Мельников В. П. Государственная служба в России ... – С. 175.
- ¹⁸ Дудырев Ф. Ф. Российское юридическое образование в эпоху реформ (опыт сравнительно-исторического анализа) // Государство и право. – 2005. – № 1. – С. 90.
- ¹⁹ Бездрабко В. В. Управлінське документознавство: навч. посіб. – 2-е вид. зі змінами і допов. – К.: Четверта хвиля, 2006. – С. 15.
- ²⁰ Лазаревский Н. И. Лекции по русскому государственному праву. – С. 229.
- ²¹ Мельников В. П. Государственная служба в России ... – С. 237.
- ²² Сокова А. Н. О создании русской традиционной формы документа в делопроизводстве госучреждений XVIII – начала XX в. // Тр. ВНИИДАД – 1974. – Т. 5, ч. 1. – С. 211.
- ²³ Там же. – С. 213–214.
- ²⁴ Общее учреждение министерств: манифест от 25 июня 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 31. – № 24686. – С. 686–719.
- ²⁵ История делопроизводства в СССР: учеб. пособие / МГИАИ; под ред. Я. З. Лившица и В.А. Цикулина. – М., 1974. – С. 37.
- ²⁶ Кузнецова Т. В. История профессии документоведа в XIX–XX вв. // Делопроизводство. – 2003. – № 1. – С. 74.
- ²⁷ «Деловые бумаги»: (образцы и формы): общедоступ. руководство по сост. всевозмож. юрид. и др. прошений, актов, договоров, жалоб документов и т.п. / сост. В. Л. Анцов. – 9-е изд., испр. и доп. – СПб.: Кн-во А. Ф. Сухова, 1912. – 153, VII с.; Вардинов Н. В. Делопроизводство: руководство к сост. всех родов деловых бумаг и актов по данным формам и образцам: в 2 т., 4 ч. – СПб.: Тип. Ретгера и Шнейдера, 1873. – [Т. 1]. – [694] с.; [Т. 2]. – [592] с.; Вельдбрехт В. Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм. – СПб.: Тип. Я. Трея, 1854. – 122, II с.; Образцы и формы деловых актов и бумаг: руководитель для неопытных в судебном делопроизводстве, как к самозащиту в мировых и общих судебных местах, так и к составлению и писанию без помощи адвоката всех вообще актов и бумаг, как-то: прошений, жалоб, апелляций, договоров, контрактов, духовных завещаний, дарственных записей, рядных, доверенностей, купчих, закладных и вообще всех образцов и форм и деловых бумаг, требующихся в новых судебных учреждениях. Т. 1–2 / сост. А. Гарнак. – 2-е изд. – М.: Тип. Ф. Иогансон, 1873. – 1204 с.; Ильашевич Ф. Образцы следственного делопроизводства. – СПб.: [Изд. юрид. книж. магазина Н. К. Мартынова], 1913. – 245 с.; Крашенинников И. Делопроизводство в канцеляриях уголовных отделений окружного суда: справ. кн. для г.г. канд. на судеб. должности. – М.: Юрид. книж. магазин «Правоведение» И. К. Голубева, 1909. – 64 с.; Макалинский П. В. Образцы делопроизводства судебных следователей: приложение к 5 изд. Практическое руководство для судебных следователей, состоящих при окружных судах. – СПб.: Н. К. Мартынов, 1901. – 232 с.; Образцы и формы деловых бумаг: письма, прошения, судопроизводственные бу- маги, коммерческая корреспонденция, договоры, обязательства и справочные сведения / сост. Н. К. Мартынов. – 4-е изд., испр. и доп. – СПб.: Юрид. книж. магазин Н. К. Мартынова, 1910. – 4, 250, XIV с.; Плохотенко А. К. Полная программа испытаний на должность нотариуса. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Юрид. книж. магазин «Правоведение» И. К. Голубева, 1913. – 46, [2] с. та ін.
- ²⁸ Корф С. А. Административная юстиция в России: в 2 т., 3 кн. – СПб., 1910.
- ²⁹ Градовский А. Д. Собрание сочинений. Т. 9: Начала русского государственного права: в 3 ч. – 2-е изд. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1907–1908. – Ч. 1: О государственном устройстве. – VI, 390, XC с.; Ч. 2: Органы управления. – [4], 580 с.; Ч. 3: Органы местного управления. – VI, 602, CLXXXI с.; Карнович Е. П. Русские чиновники в былое и настоящее время. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1897. – 128 с.; Катаев И. М. Дореформенная бюрократия по запискам, мемуарам и литературе. – СПб.: Типо-лит. «Энергия», 1914. – 180 с.; Коркунов Н. М. Русское государственное право: пособие к лекциям. Т. 1–2. – 6-е изд. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1908–1909; Нелидов Н. К. Юридические и политические основания государственной службы. – Ярославль: Тип. Губ. зем. управы, 1874. – 282 с.; Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 1. – СПб.: Тип. Т-ва «Екатерингофское печатное дело», 1909. – 318 с.; Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. Ч. 1–3. – М.: Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1894–1898 та ін.
- ³⁰ Лазаревский Н. И. Лекции по русскому государственному праву. Т. 2: Административное право. Ч. 1: Органы управления. – СПб.: Тип. акционерного о-ва «Слово», 1910. – С. 74.
- ³¹ Виноградова Л. В. Основные виды документов Сената и организация его делопроизводства // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – начала XX века. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С. 111–132; Горленко А. Ф. Справка из истории законодательства о письмоводстве и делопроизводстве в военном ведомстве в дореволюционной России. – М., 1964, [машинопись]; Зайончковский П. А. Законодательные акты и материалы официального делопроизводства XIX века как исторический источник // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX века. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 72–91; Илюшенко М. П. История делопроизводства в дореволюционной России: учеб. пособие / РГГУ. – М., 1993. – 80 с.; Илюшенко М. П., Кузнецова Т. В. Формуляр документа: [учеб. пособие] / МГИАИ. – М., 1986. – 85 с.; История делопроизводства в СССР: учеб. пособие / МГИАИ; под ред. Я. З. Лившица и В. А. Цикулина. – М., 1974. – 169 с.; Ларин М. Основные этапы развития делопроизводства в России // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 77–84; Литвак Б. Г. О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVIII–XIX вв. (к постановке вопроса) // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: ст. и материалы. – М.: Наука, 1984. – С. 48–55; Ми-

тяев К. Г. История и организация делопроизводства в СССР: учеб. пособие / МГИАИ. – М., 1959. – 359 с.; Сокова А. Н. О создании русской традиционной формы документа в делопроизводстве госучреждений XVIII – начала XX в. // Тр. ВНИИДАД. – 1974. – Т. 5, ч. 1. – С. 206–236 та ін.

³² О правах и обязанностях Сената: именной указ, данный Сенату 8 сентября 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20405. – С. 241–243; Об учреждении министерств: манифест от 8 сентября 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20405. – С. 243–248; Образование Государственного совета: манифест от 1 января 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 31. – № 24064. – С. 1–15; Общее учреждение министерств: манифест от 25 июня 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 31. – № 24686. – С. 686–719; Об учреждении Комитета министров, с особой властью, по случаю высочайшего отбытия из столицы: указ Сенату от 20 марта 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 32. – № 25043–25044. – С. 234–236.

³³ Литвак Б. Г. О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVIII–XIX вв. (К постановке вопроса) // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: ст. и материалы. – М.: Наука, 1984. – С. 50.

³⁴ Кузнецова Т. В. История профессии документоведа в XIX–XX вв. – С. 75.

³⁵ Кольцова А. Ю. Статус канцелярских служащих в пореформенной России XIX века // Секретарское дело. – 1997. – № 2. – С. 128.

³⁶ Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел: в 2 т. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – Т. 1. – С. 356–357.

³⁷ [Кокорев А.] Руководство к наглядному изучению административного порядка течения бумаг в России. – М.: Тип. Каткова и К^о, 1858. – 16 с.

³⁸ Янковая В. Ф. Оптимизация текстов управленческих документов в историческом аспекте // Документирование управленческой деятельности: сб. науч. тр. / ВНИИДАД. – М., 1986. – С. 34.

³⁹ Сокова А. Н. О создании русской традиционной формы документа в делопроизводстве госучреждений XVIII – начала XX в. // Тр. ВНИИДАД. – 1974. – Т. 5, ч. 1. – С. 228.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Общее учреждение министерств: манифест от 25 июня 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 31. – № 24686. – Ст. 262.

⁴² Абрамович К. Практическое руководство для составления деловых бумаг, изложенное в образцах и примерах: образцы и формы домаш., нотариаль. и крепост. актов, договоров, контрактов, обязательств, прошений и жалоб на постановления сословных., адм. и судеб. учреждений с разъяснениями порядка и срока подачи жалоб. – СПб.: Стракун, 1901. – [4], 272 с.; Всеобщий письменник или Полнейшее руководство к

составлению всякого рода писем: деловых, дружеских, родственных и проч.: с прил. форм различ. рода бумаг, титулования воен., мор., гражд. и духов. особ, и различ. общеполез. сведений. – 6-е изд. – СПб.: Шатаев, 1883. – 32 с.; Новейший всеобщий письменник. – М.: П. И. Орехов, 1879. – 36 с.; Всеобщий письменник, или Полнейшее руководство к составлению всякого рода писем: деловых, дружеских, родственных и проч.: с присовокуплением форм различ. рода бумаг, титулования воен., мор., гражд. и духов. особ, и различ. общеполез. сведений. – СПб.: Тип. В. Спиридонова, 1868. – 36 с.; Полный всеобщий письменник, примененный ко всем классам общества: собр. практ. примеров, служащих к изящ. излож. писем на все случаи обществ. жизни / сост. Н. Иванов. – М.: Тип. Александра Семена, 1853. – [4], 585, II с.; Всеобщий секретарь, или Новый и полный письменник, содержащий в себе письма: известительныя, совет подающия, обличительныя... с присовокуплением: контрактов, записей, свидетельств, верующих писем, форм векселей... / изд. И. Н. – Изд. 2-е против 1-го испр. и умнож. – М.: Университет. тип. у Ридигера и Клаудия, 1796. – Ч. 1. – XLV, XVI, [2], 278 с.; Ч. 2. – [2], XVI, [2], II, 331 с., 1 л. табл.; *Высочин Н. Д.* Отдел, содержащий в себе примеры и образцы для светских писем... – СПб.: Тип. М-ва внутр. дел, 1870. – 56 с.; *Гейм И. А.* Руководство к коммерческой науке, в пользу высших классов гимназий, состоявших в округе Императорского Московского университета. – М.: В Университет. тип., у Любия, Гария и Попова, 1804. – 79, [1] с.; *Дегай П.* Учебная книга российского гражданского судебного судопроизводства и судебного делопроизводства. – СПб.: Тип. Фишера, 1847. – [2], IV, IV, 187 с.; Деловой общепонятный письменник, приноровленный к требованиям нашего времени: образцы и формы деловых, поздрав., просит., благодарств., семейн. и др. писем, извещений и рекомендаций: с присоединением руководства к сост. денеж. и др. расписок, аттестатов, векселей, заемных писем... – М.: Тип. И. Д. Сытина и К^о, 1893. – 72 с.; Домашний секретарь письменник, или Вот как нужно писать письма, записки и деловые бумаги на все случаи общественной и частной жизни: с присовокуплением писем и записок: Пушкина, Лермонтова, Гоголя, Тургенева, Никитина, Кольцова и др.: с прил. образцов и форм конторского и канцелярского делопроизводства: в 2 т., 3 ч. / сост. *И. Мирюлюбов.* – М.: Тип. Ф. Иогансон, 1879–1880. – [Ч. 1]. – [2], XVI, 349 с.; Ч. 2–3. – [2], 351–673 с.; *Долгов А. Н.* Правила письменных сношений и образцы деловых бумаг. – СПб.: Тип. Мор. м-ва, 1892. – [2], 55 с.; *Долгов Д.* Основные формы уголовных следствий, вообще, принятые при их производстве. – СПб.: Тип. Воен.-учеб. заведений, 1846. – 66 с.; *Камбек Л. Л.* Самоучитель практического применения законов к различным случаям частной и общественной жизни, или Полнейшее наставление и руководство для несведущих в судебном делопроизводстве к составлению и написанию, без помощи стряпчего, всякого рода частных деловых бумаг и актов; руководства к производству уголовных следствий, с объяснением и приведением правил закона, к каждому из означенных предметов относящихся: сост. по Своду законов изд. 1857 г. и его

продолж.: в 4 ч. – СПб.: Д. Ф. Фёдоров, 1860–1861. – Ч. 1: Прошения, жалобы, отзывы, объявления и объяснения. – XII, 127 с.; Ч. 2: Дела, собственно до купеческого сословия относящиеся. – XII, 252 с.; Ч. 3: Руководство к производству уголовных следствий. – XII, 163 с.; Ч. 4: Практическое руководство к составлению деловых бумаг, до частного гражданского права относящихся. – III–XX, III, [3], 284 с., 1 л. табл.; *Наливкин Ф.* Руководство к сочинению писем и деловых бумаг. С образцами, примерами и формами: в 2 ч. – М.: Тип. Александра Семена, 1847. – Ч. 1. – [2], 136, II с.; Ч. 2, отд-ние 1. – 264 с.; Ч. 2, отд-ние 2. – 314, [2], IV с.; *Наставник* к сочинению писем, касающихся общественной жизни, торговых оборотов и составлению деловых актов и бумаг: кн. для всех желающих обойтись без помощи письмоводителя, бухгалтера и стряпчего изложена по Своду законов, изд. 1857 г.: в 4 ч. / сост. А. Д. Капустин. – М.: Тип. С. Орлова, 1861. – 271 с.; *Торговый, коммерческий и промышленный охранитель и справочно-юридическая библиотека и наставник-секретарь* к сочинению писем, касающихся общественной жизни и торговых оборотов: образцы и формы деловых актов, бумаг и торг. книг: опыт. домаш. адвокат и руководитель, коммерсантов, купцов, торговцев... и всех лиц желающих вести свои дела лично, т. е. без помощи бухгалтера, адвокатов и поверенных, и полн. кабинет юрид. познаний по всем коммерч. делам и предприятиям, нужных всякому человеку: к кн. прибавлено: готовый счёт, по которому каждый в одну секунду может подвести правильно любой итог: в 2 т., 8 ч. / сост. А. Д. Капустин. – 9-е изд. – [М.]: С. И. Леухин, 1895; *Русанов Ф.* Канцелярский самоучитель или краткое руководство к познанию делопроизводства присутственных мест, с прибавлением форм переписки и канцелярских документов. – М.: Тип. Н. Степанова, 1839. – 186, V с.; *Смирнов С.* О договорах или вообще о контрактах, а в частности о продаже, праве выкупа и прочие статьи из российских гражданских законов, в систематический порядок приведенный по методе рим. права, с прил. поколен. росписи о выкупах родовых недвижимых имений, надвор. советником, д-ром юриспруденции, адъюнктом при Моск. ун-те... Семёном Смирновым. – М.: В тип. С. Селивановского, 1821. – VIII, 68, 47 с., 1 л. табл.; *Ушаков С.* Полный всеобщий стряпчий, или словарь практического гражданского делопроизводства...: в 3 т., 20 ч. – 2-е изд., испр. и по всех частях увелич. – СПб., 1822–1826. – Т. 1, ч. 1–8. – 1223 с.; Т. 2, ч. 9–16. – 1453 с.; Т. 3, ч. 17–20. – 1038 С. та ін.

⁴³ *Сокова А. Н.* О создании русской традиционной формы документа ... – С. 228.

⁴⁴ Там же. – С. 221.

⁴⁵ *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. Т. 1, кн. 1. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1891. – 1288 с.; *Кашитанов С. М.* Очерки русской дипломатики. – М.: Наука, 1970. – 502 с.; *Латто-Данилевский А. С.* Очерк русской дипломатики частных актов: лекции, читанные слушателям «Архивных курсов» при Петроградском археологическом институте в 1918 году. – Петроград, 1920. – 189 с.; *Литвак Б. Г.* Очерки источниковедения массовой документации XIX–XX в. – М.: Наука, 1979. – 292 с.; *Пушкарёв Л. Н.* Формы и содержание

исторического источника // Сов. архивы. – 1966. – № 5. – С. 34–40; *Сокова А. Н.* О создании русской традиционной формы документа в делопроизводстве госучреждений XVIII – начала XX в. // Тр. ВНИИДАД. – 1974. – Т. 5, ч. 1. – С. 206–236; *Чаев Н. С., Черепнин Л. В.* Русская палеография. – М., 1946 [На обл.: 1947]. – 212 с., 19 л. ил. та ін.

⁴⁶ *Банасюкевич В. Д.* Управленческая документация как исторический источник (на материалах Министерства угольной промышленности СССР за 1971–1975 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 05.25.02. – М., 1977. – С. 3.

⁴⁷ *Сокова А. Н.* О создании русской традиционной формы документа ... – С. 230.

⁴⁸ *Шепелёв Л. Е.* Изучение делопроизводственных документов XIX – начала XX в. // Вспом. ист. дисциплины: сб. науч. тр. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1968. – Т. 1. – С. 119.

⁴⁹ *Сокова А. Н.* О создании русской традиционной формы документа ... – С. 236.

⁵⁰ *Вялова Л. М.* Тенденции сокращения документо-оборота в XIX в. // Делопроизводство. – 2000. – № 2. – С. 80–85.

⁵¹ История делопроизводства в СССР:.. – С. 53.

⁵² *Кузнецова Т. В.* История профессии документоведов в XIX–XX вв. – С. 75–76.

⁵³ *Вельдбрехт В.* Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм. – СПб.: Тип. Я. Трея, 1854. – 122, II с.

⁵⁴ Див., наприклад: *Бездрабко В. В.* Управлінське документознавство. – С. 11.

⁵⁵ *Вельдбрехт В.* Общие основания русского делопроизводства ... – С. 8.

⁵⁶ Там же. – С. 11.

⁵⁷ Там же. – С. 12–13.

⁵⁸ Там же. – С. 75.

⁵⁹ Там же. – С. 16.

⁶⁰ Там же. – С. 72–91.

⁶¹ *Варадинов Н.* Делопроизводство: руководство к составлению всех родов деловых бумаг по данным формам и образцам. – 3-е изд., исключительно практич. – СПб.: Тип. М-ва внутр. дел, 1881. – Ч. 1: Общее делопроизводство. – 162 с.; Ч. 2: Судебное делопроизводство. – 408 с.; *Крашенинников И.* Делопроизводство в канцеляриях уголовных отделений окружного суда: справ. кн. для г.г. канд. на судеб. должности. – М.: Юрид. книж. магазин «Правоведение» И. К. Голубева, 1909. – 64 с.; *Макалинский П. В.* Образцы делопроизводства судебных следователей: приложение к 5 изд. Практическое руководство для судебных следователей, состоящих при окружных судах. – СПб.: Н. К. Мартынов, 1901. – 232 с.

⁶² *Mukherjee A. P.* Whose Postcolonialism and Whose Postmodernism? // Word Literature Written in English. 1990. – Vol. 30, № 2. – P. 1–9.

⁶³ *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні ... – 427 с.; *Вона ж.* Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст. ... – 39 с.; *Вона ж.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів / Держкомархів України, УДНДІАСД, НАН України, Ін-т. укр. археографії та

джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – 355 с.; *Вона ж.* Київське генерал-губернаторство, 1832–1914: історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / Голов. архів. упр. при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД. – К., 1999. – 141 с.

⁶⁴ *Шандра В. С.* Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст. ... – С. 33.

⁶⁵ *Захарчишина П.* Особливості діловодства в адміністративних установах Галичини (1772–1918) // *Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР.* – 1963. – № 1. – С. 24.

⁶⁶ *Загорецька О. М.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у другій половині XX – на початку XXI століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2005. – Арк. 43.

⁶⁷ *История делопроизводства в СССР.* – С. 51–52.

⁶⁸ *Баршев Я.* Историческая записка о содействии Второго отделения Собственной его императорского величества канцелярии развитию юридических наук в России. – СПб.: Тип. Второго отд. Собств. е. и. вел. Канцелярии, 1876. – С. 3, 8.

⁶⁹ Там же. – С. 10.

⁷⁰ Там же. – С. 21.

⁷¹ Перше юридичне товариство в Росії було засноване при Московському імператорському університеті (1865), хоча ідея відкриття подібного обговорювалася ще наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. (див.: *Юридическая газета.* – 1866. – № 3, 4). Потім юридичні товариства з'явилися в Києві (1876), Санкт-Петербурзі (1877), Казані (1878), Одесі (1879) та ін. містах.

⁷² *Шимановский М. И.* Исторический очерк образования и развития юридических обществ в России. (Приложение к протоколу 19 февраля 1882 г. (заседаний юридического общества при Новороссийском университете)): отд. отт. – Одесса, 1882. – 26 с.

⁷³ О предстоящем съезде русских юристов в Москве // *Юрид. вестн.* – 1874. – март, апрель; О разработке предварительной программы занятий предстоящего съезда русских юристов в Москве // *Юрид. вестн.* – 1874. – май. – С. 3; О съезде русских юристов в Москве // *Юрид. вестн.* – 1875. – апрель, май, июнь. – С. 26.

⁷⁴ *Право: сист. указ. за 10 лет (1898–1908) / сост.: П. С. Кравцов, Н. Е. Озерцовский.* – СПб., 1910. – VIII с., 292 стб.; *Люблинский А. И.* Систематический указатель к «Журналу министерства юстиции» за десять лет (1894–1904 гг.). – СПб., 1904. – [4], IV, 194 с.; *Он же.* Систематический указатель к «Журналу министерства юстиции» за пять лет (1905–1909 гг.). – СПб., 1910. – 103 с.; *Он же.* Систематический указатель к «Журналу министерства юстиции» за пять лет (1910–1914 гг.). – Петроград, 1915. – 100 с.; Указатель к журналу «Юридический вестник», 1867–1892. – М., 1895. – 88 с.; Алфавитный указатель к «Журналу гражданского и уголовного права» за двадцатилетие, 1871–1890 год // *Журнал гражданского и уголовного права.* – 1892. – Кн. 10. Приложение. – С. 1–55 та ін.

⁷⁵ *Люблинский А. И.* Систематический указатель к «Журналу министерства юстиции» за десять лет (1894–1904 гг.). – СПб., 1904. – [4], IV, 194 с.

⁷⁶ *Юридическое общество при Императорском Санкт-Петербургском университете за двадцать пять лет (1877–1902).* – СПб.: Сенат. тип., 1902. – 164 с.

⁷⁷ *Лейкина-Свирская В. Р.* Русская интеллигенция в 1900–1917 годах. – М.: Мысль, 1981. – С. 91.

⁷⁸ *Юридическое общество при Императорском Санкт-Петербургском университете ...* – С. 13, 16.

⁷⁹ Там же. – С. 44.

⁸⁰ *Скрипильев Е. А.* Источниковедение истории государства и права дореволюционной России: проблемы и перспективы // *Источниковедение истории государства и права дореволюционной России.* – Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 1983. – С. 9.

⁸¹ Там же.

⁸² *Мельников В. П.* Государственная служба в России. – С. 18.

⁸³ *Свешников М. И.* Русское государственное право: конспект лекций. – СПб.: Тип. В. Безобразова и К^о, 1894. – С. 240.

⁸⁴ Див., наприклад: *Свешников М. И.* Русское государственное право. – С. 355–357.

⁸⁵ *Бездрабко В. В.* Діловодство й управлінське документознавство: послідовність побутування та паралелі співіснування // *Державне управління і право: зб. наук. пр.: у 2 ч.* – К., 2006. – Вип. 1, ч. 1. – С. 156–174.

⁸⁶ *Плохотенко А. К.* Полная программа испытаний на должность нотариуса. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Юрид. книж. магазин «Правоведение» И. К. Голубева, 1913. – С. 21.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Там же. – С. 11–21.

⁸⁹ *Образцы и формы деловых актов и бумаг: руководитель для неопытных в судебном делопроизводстве, как к самозащитному в мировых и общих судебных местах, так и к составлению и писанию без помощи адвоката всех вообще актов и бумаг, как-то: прошений, жалоб, апелляций, договоров, контрактов, духовных завещаний, дарственных записей, рядных, доверенностей, купчих, закладных и вообще всех образцов и форм и деловых бумаг, требующихся в новых судебных учреждениях.* Т. 1–2 / сост. *А. Гарнак.* – 2-е изд. – М.: Тип. Ф. Иогансон, 1873. – 1204 с.; *Плохотенко А. К.* Полная программа испытаний на должность нотариуса. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Юрид. книж. магазин «Правоведение» И. К. Голубева, 1913. – 46, [2] С.

⁹⁰ *Настольная книга для нотариусов и их канцелярий: образцы ежедневно необходимых явок и заведательствований, в разных видах, с прил. образцов и форм по нотариальному делу / сост. Д. В. Абоимов.* – Пенза: Тип. И. Н. Гродковского, 1888. – 74 с.; «Деловые бумаги»: (образцы и формы): общедоступ. руководство по сост. всевозмож. юрид. и др. прошений, актов, договоров, жалоб документов и т.п. / сост. *В. Л. Анцов.* – 9-е изд., испр. и доп. – СПб.: Кн-во А. Ф. Сухова, 1912. – 153, VII с.; *Гальперштейн И. Г.* Образцы и формы деловых бумаг. – СПб.: С.-Петерб. электротечатня, 1903. – 208 с.; *Образцы и формы деловых актов и бумаг: руководитель для неопытных в судебном делопроизводстве, как к самозащитному в мировых и общих судебных местах, так и к составлению и писанию без помощи адвоката всех вообще актов и бумаг, как-то: прошений, жалоб,*

апелляцій, договорів, контрактів, духовних заповідей, дарственних записей, рядних, довірностей, купчих, закладних і вообще всіх образців і форм і делових бумаг, требующихся в нових судебных учреждениях. Т. 1–2 / сост. А. Гарнак. – 2-е изд. – М.: Тип. Ф. Иогансон, 1873. – 1204 с.; *Ильяшевич Ф.* Образцы следственного делопроизводства. – СПб.: [Изд. юрид. книж. магазина Н. К. Мартынова], 1913. – 245 с.; *Крашенинников И.* Делопроизводство в канцеляриях уголовных отделений окружного суда: справ. для г. канд. на судеб. должности. – М.: Юрид. книж. магазин «Правоведение» И. К. Голубева, 1909. – 64 с.; *Макалинский П. В.* Образцы делопроизводства судебных следователей: приложение к 5 изд. Практическое руководство для судебных следователей, состоящих при окружных судах. – СПб.: Н. К. Мартынов, 1901. – 232 с.; Образцы и формы деловых бумаг: письма, прошения, судопроизводственные бумаги, коммерческая корреспонденция, договоры, обязательства и справочные сведения / сост. Н. К. Мартынов. – 4-е изд., испр. и доп. – СПб.: Юрид. книж. магазин Н. К. Мартынова, 1910. – 4, 250, XIV с. та ін.

⁹¹ Див., наприклад: *Волков Н.* Правила поступления на должности: 1. Земских и крестьянских начальников и их письмоводителей (с правилами курсов и новой программой испытаний министерства внутренних дел и др.). 2. Секретарей и других чинов канцелярий уездных и мировых съездов, мировых судей и волостных судов (по закону 15 июня 1912 г.). 3. Волостных и сельских (поселковых) писарей: с приведением Общих положений поступления на гражданскую службу и форм прошений. – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1913. – 126 с.

⁹² *Бездрабко В. В.* Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти. – К.: Четверта хвиля, 2010. – С. 21–31.

⁹³ *Жижиленко А. А.* Подлог документов: историко-догматическое исследование. – СПб.: Нев. тип., 1900. – 756 с.

⁹⁴ *Пахман С.* О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. – М.: Университет. тип., 1851. – С. 201–207.

⁹⁵ Там же. – С. 201.

⁹⁶ *Лихачёв Н. П.* Дипломатика: (из лекций, чит. в С.-Петербурге. археол. ин-те). – СПб.: Тип. А. П. Лопухина, 1901. – С. 1.

⁹⁷ *Батаева Т. В., Корнева И. И., Селезнёв М. С., Тальман Е. М., Эштейн Д. М.* Разработка правил публикации исторических документов в дореволюционной и советской археографии // Тр. МГИАИ. – 1972. – Т. 29: Актуальные проблемы архивоведения, археографии, документоведения. – С. 86.

⁹⁸ Там же. – С. 87.

⁹⁹ *Софинов П. Г.* Из истории русской дореволюционной археографии: краткий очерк. – М., 1957. – С. 5.

¹⁰⁰ *Дубровіна Л.* Кодикологія та її метод у взаємозв'язках зі спорідненими галузями історичної науки // Спеціальні галузі історичної науки: зб. на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – С. 54.

¹⁰¹ *Калайдович К. Ф.* Записки важные и мелочные К. Ф. Калайдовича // Летописи русской литературы и древности 1859–1860. – М., 1861. – Т. 3, кн. 6. Отд. 2. –

С. 94–96; *Оленин А. Н.* Краткое рассуждение об издании полного собрания деесписаний // Сын Отечества. – СПб., 1814. – Ч. 12, № 7. – С. 3–19.

¹⁰² *Софинов П. Г.* Развитие русской археографии в первой четверти XIX в. // Тр. МГИАИ. – 1948. – Т. 4. – С. 217–244.

¹⁰³ *Ковальчук О.* Особливості археографії в першій половині XIX ст. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 133–141.

¹⁰⁴ *Лихачёв Н. П.* Из истории дипломатики (XIX в.). – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1906. – С. 34–52.

¹⁰⁵ *Литвак Б. Г.* Источниковедение массовой документации и теория архивоведения // Массовые документы и проблемы архивоведения: сб. науч. тр. – М., 1986. – С. 6.

¹⁰⁶ *Лапто-Данилевский А. С.* Методология истории. – СПб., 1913. – Вып. 2. – С. 24.

¹⁰⁷ *Лапто-Данилевский А. С.* Методология истории. Вып. [1]–2. – СПб., 1910–1913. – 799 с.; *Он же.* Очерк русской дипломатики частных актов: лекции, читанные слушателям «Архивных курсов» при Петроградском археологическом институте в 1918 году. – Петроград, 1920. – 189 с.

¹⁰⁸ Там же. – С. 322.

¹⁰⁹ Там же. – С. 366.

¹¹⁰ Там же. – С. 384.

¹¹¹ *Штофф В. А.* Моделирование и философия. – М.: Л.: Наука, 1966. – С. 3.

¹¹² *Андреевский И. Е.* Наука об архивах: лекции, чит. в С.-Петербурге. археол. ин-те проф. И. Е. Андреевским в 1885/6–1886/7 г. – [Санкт-Петербург]: Литогр. Гробовой, [1887]. – XX, 124 с.; *Брандт Р. Ф.* Лекции по славяно-русской палеографии, читанные проф. Романом Фёдоровичем Брандтом в 1908, 1909 и 1910 гг. / Моск. археол. ин-т. – М., 1909. – 70 с.; *Буслаев Ф. И.* Палеографические и филологические материалы для истории писем славянских, собранные из XV-ти рукописей Московской синодальной библиотеки и. д. э. о. профессора Ф. Буслаевым: с приложением 22-х снимков, литографированных И. Шелковниковым // Материалы для истории писем восточных, греческих, римских и славянских: изготовлены к столетнему юбилею имп. Моск. ун-та трудами проф. и преп. Петрова, Клинова, Меншикова и Буслаева. – М.: Литогр. Шелковникова, 1855. – С. 1–58; *Воронов А. П.* Архивоведение. – СПб.: Тип. А. П. Лопухина, 1901. – [4], 51 с.; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. Т. 1: в 2 кн. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1891–1892. – Кн. 1. – [1288] с.; Кн. 2. – [1016] с.; *Калачов Н. В.* Архивы, их государственное значение, состав и устройство. – СПб.: Тип. В. Безобразова и К^о, 1877. – 40 с.; *Он же.* Архивы // Тр. Первого Археол. съезда в Москве. – М., 1871. – Т. 1. – С. 207–218; *Карский Е. Ф.* Очерк славянской кирилловской палеографии: из лекций, чит. в Имп. Варш. ун-те проф. Е. Ф. Карским. – Варшава: Тип. Варш. учеб. окр., 1901. – XIV, 518 с.: ил.; *Кирпичников А. И.* Очерк истории книги: две публ. лекции, чит. в г. Одессе проф. А. И. Кирпичниковым. – СПб.: журн. «Пантеон литературы», 1888. – 72 с.; *Лакиер А.* Русская геральдика. Кн. 1–2. – СПб., 1855. – 632 с.; *Лихачёв Н. П.*

Из лекций по дипломатике, читанных в Императорском археологическом институте. – СПб.: Изд. слушателей Ин-та, 1905–1906. – 266 с.; *Он же*. Дипломатика: (из лекций, чит. в С.-Петербур. археол. ин-те). – СПб.: Тип. А. П. Лопухина, 1901. – 222, 41 с.; *Он же*. Из истории дипломатии XIX в.: перепечатано в литогр. записок без испр. – СПб.: Изд. слушателей ин-та, 1905–1906. – 52 с.; *Самоковасов Д. Я.* Централизация государственных архивов Западной Европы в связи с архивной реформой в России. – М.: Типо-лит. Г. И. Простакова, 1899. – VIII, 176, 38 с.; *Он же*. Архивное дело в России: в 2 кн. – М.: Т-во тип. А. И. Мамонтова 1902. – Кн. 1: Прошедшая, настоящая и будущая постановка архивного дела в России. – 337 с.; Кн. 2: Современное русское архивное

нестроение. – V, [2], 132, 37 с.; *Соболевский А. И.* Славяно-русская палеография. – 2-е изд. – СПб.: Тип. Имп. археол. ин-та, 1908. – [2], 120 с., 20 л. табл. ил.; *Срезневский И. И.* Славяно-русская палеография XI–XIV вв.: лекции, чит. в С.-Петербур. ун-те в 1865–1880 гг. – СПб., 1885. – 163 с.; *Шумаков С.* Грамоты и записи // Большая энциклопедия / под ред. С. Н. Южакова. – СПб., 1902. – Т. 7. – С. 429–434, 702–703; Т. 9. – С. 511–513; *Он же*. Обзор «Грамот коллегии экономии». Вып. 1–4. – М.: Университет. тип., 1899–1917 та ін.

¹¹³ *Большаков А. М.* Вспомогательные исторические дисциплины. – 2-е изд. – Тверь: Октябрь, 1923. – С. 7.

¹¹⁴ *Медушевская О. М.* Источниковедение социалистических стран: учеб. пособие. – М., 1985. – С. 40.

УДК [930.22+930.25]:004

Юрій Ковтанюк

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА ЯК СПЕЦІАЛЬНОГО НАУКОВОГО НАПРЯМУ В ДОКУМЕНТОЗНАВСТВІ

Проаналізовано теоретичні засади електронного документознавства як спеціального наукового напрямку в документознавстві. Визначено об'єкт та предмет електронного документознавства, окреслено його головні завдання. Подано найважливіші перспективні напрями досліджень в електронному документознавстві.

Ключові слова: електронний документ, теоретичні засади, завдання електронного документознавства, напрями досліджень в електронному документознавстві.

Проанализированы теоретические основы электронного документоведения как специального научного направления в документоведении. Определены объект и предмет электронного документоведения, очерчены его главные задачи. Указаны важнейшие перспективные направления исследований в электронном документоведении.

Ключевые слова: электронный документ, теоретические основы, задачи электронного документоведения, направления исследований в электронном документоведении.

In this paper is to analyze the theoretical basis of electronic document studies as a special scientific direction of document studies. The author executes to determine the object and subject of electronic document studies, to outline its main objectives. At the end of the paper, the author points the main long-term direction of research of electronic document studies.

Key word: electronic document, theoretical bases, the problems of electronic document studies, the directions of research of electronic document studies.

Об'єкт електронного документознавства. Можна припустити, що головним об'єктом електронного документознавства є електронний документ. Поняття останнього у 1990-і роки трактувалося по-різному. Не зупиняючись на підходах фахівців з інформаційних технологій, відзначимо його розуміння в документознавстві, яке стандартизовано в ДСТУ 2732: 2004 «Діловодство й архівна справа: Терміни та визначення понять» таким чином: «документ, який створюють та використовують тільки в межах комп'ютерної системи»¹. Це формулювання відобразило точку зору на поняття, яке висловив керівник розроблення стандарту С. Кулешов, виступаючи ще у 1999 р. на науковій конференції в Москві². Таке

формулювання цілком відповідало визначеному в ДСТУ 2732: 2004 у досить широкому розумінні поняттю «документ» і тогочасному підходу вченого до сутності і перспектив електронного документознавства як наукового напрямку. До речі, подібного широкого трактування електронного документа дотримується низка документознавців в Україні, Російській Федерації, особливо прихильники так званої «нової» версії документознавства³. Таку ДСТУ 3719-1-98 у п. 3.48 документ (document) по трактовано як «структуровану одиницю, призначену для сприйняття людиною інформації, яка може бути одиницею обміну

© Юрій Ковтанюк, 2011